

Istoriografija apie sovietmetį Lietuvoje

RASA ČEPAITIENĖ

Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, 01101 Vilnius

El. paštas rasa.cepaitiene@istorija.lt

Straipsnyje pateikiama sovietinės priklausomybės metams (1940–1941 ir 1944–1990) skirtos lietuvių istoriografijos apžvalga santykiyje su svarbiausiomis Vakarų sovietologijos kryptimis. Konstatuojama, kad per daugiau nei 30 nepriklausomybės metų šioje srityje lietuvių istorikams pavyko nemažai nuveikti. Sovietinis laikotarpis jų darbuose analizuojamas įvairiais pjūviais ir aspektais, pradedant nomenklatūros kolektyvinio portreto rekonstrukcija ir baigiant kasdienybę bei viešo / privataus gyvenimo sankirtomis totalitarinės visuomenės sąlygomis. Šie tyrimai ir kai kurių iš jų publikavimo sukelti viešieji debatai taip pat turi įtakos kitoms mokslo populiarinimo sritims, pavyzdžiui, muziejinių parodų rengimui. Daroma išvada, kad sovietmečio istoriografijos srityje atlikti tyrimai netiesiogiai, bet kai kuriais požiūriais reikšmingai sąlygojo tiek oficialiosios istorijos politikos, tiek ir populiarių vaizdinių apie sovietmetį susiformavimą. Tačiau pastaruoju metu pastebimas profesionalių tyrimų atitrūkimas nuo viešojoje erdvėje intensyvėjančių politinių diskusijų apie desovietizacijos poreikį ir tikslus tampa reikšminga kliūtimi gilesnei visuomenės edukacijai apie šį komplikuotą laikotarpį.

Raktažodžiai: sovietinis laikotarpis, istoriografija, sovietologija, totalitarizmas, revizionizmas, postrevizionizmas, sovietinės kultūros tyrimai

IVADAS

2023 m. birželio mėn. Lietuvos nacionalinis muziejus buvusioje areštinėje atidarė parodą „Spąstai su centriniu šildymu“ (kuratoriai: menotyrininkas Ernestas Parulskis, istorikai Valdemaras Klumbys ir Aurimas Švedas, literatūrologė Dalia Satkauskytė, parodos architektas Justinas Dadonas), kuri veikia sulaukė nevienareikšmiškų reakcijų. Vieniems lankytojams atrodė, kad sovietinis laikotarpis parodoje vaizduojamas pernelyg supaprastintai, kitiems – kad per niūriai (tai, be abejonės, sąlygojo ir jai parinkta vieta – nejaukios buvusio sulaikymo izoliatoriaus kameros). Antai žinomas rašytojas Sigitas Parulskis apie ekspoziciją atsiliepė aštriai ir kritiškai: „jos tikslas – padėti man apmąstyti sovietinę praeitį, o jaunimui – pašiurpti, kaip baisiai gyveno jų tėvai. Pažiūrėjau: nieko man nesiūloma apmąstyti, paprasčiausiai sakoma, kad mano praeitis – mėšlas. Aš su tuo nesutinku. Kažkas juk buvo ir neblogai, ne viskas juk... Tada man trenkia per snukį ir šaukia – tu jauti nostalgiją sovietinei praeičiai. Lygiai tą patį bolševikai sakydavo „buožėms“ ir „atgyvenoms“ iš carinės praeities“ [95].

Darykime prielaidą, kad šie sovietmečio vertinimų prieštaravimai kyla iš skirtingų iš-eities pozicijų – parodos rengime dalyvavę istorikai savo sukauptas žinias pamėgino pritaikyti muziejiniam formatui, kuriame tenka dirbti su daiktais, o ne, kaip jiems įprasta, su tekstais, o lankytojai, turintys tiesioginę gyvenimo sovietmečiu patirtį, neišvengiamai ją lygino su pateikiamais eksponatais, natūralu, ne visuomet su jais, dažnai tokiais skurdžiais, nudriskusiais ir nudėvėtais, rasdami kokių nors asmeninių sąsajų. Tačiau ši, vis pasitai-kanti, profesionalių sovietinio laikotarpio tyrinėtojų ir epochos amžininkų nesusikalbėji-mo problema iš esmės egzistuoja nuo pat šių tyrimų pradžios XX a. 10-ojo dešimtmečio viduryje, kai įvairių sovietinių įstaigų bei organizacijų dokumentiniai archyvai (neretai nepilni, nenuoseklūs, fragmentiški ir išblaškyti po kelių šalių institucijas bei privačias kolekcijas) teigia viena, o gyvoji atmintis – ką kita. Tad nesusikalbėjimas, nesusipratimai ar net vertybiniai konfliktai, lydintys rašančius ir kalbančius apie sovietmetį, kaip rodytų reakcijos į minėtą parodą, iki šiol lieka neįveikiami, juolab atsižvelgiant ir į oficialiosios valstybinės istorijos politikos, teikiančios gana tiesmukus ir beapeliaciškai neigiamus šio laikotarpio vertinimus, matmenį. Adekvatesnės komunikacijos tarp profesionalių istori-kų, politikų ir visuomenės trūkumą šioje temoje sąlygoja ir tai, kad akademiniai tyrimai su retomis išimtimis *a priori* nėra orientuoti į publikos intelektualinių poreikių ar skonio patenkinimą. Priešingai – manosi tarnaują „grynajam mokslui“, kuriame vis svarbesni darosi išoriniai biurokratiniai „mokslinės produkcijos gamybos“ vertinimo kriterijai, verčiantys skelbti kuo gausnesius ir, pageidautina, kuo prestižiškesniuose (dažniausiai už-sienio) leidiniuose spausdinamus tekstus. O istorikų atliktų tyrimų sklaida bei populiarini-mas visuomenėje ir ypač laisvi bei ideologiškai nevaržomi debatai problemiškausiai ir nemenko visuomenės dėmesio sulaukiančiais klausimais nėra niekaip skatinami, priešin-gai – kai kuriais iš jų pasisakyti ne pagal dominuojančią ideologinę srovę jau darosi nepa-togu ar net pavojinga. Prisiminkime istoriją, kai profesionalus istorikas ir parlamentaras prof. Valdas Rakutis, viename Holokausto aukų pagerbimo renginyje užsiminęs apie ge-tuose veikusią žydų policiją, 2021 m. su trenksmu prarado LR Seimo Valstybinės istorinės atminties ir laisvės kovų komisijos pirmininko postą, atitekusį su istorija nieko bendro neturinčiai Seimo narei. Kita vertus, vieši knygų pristatymai susitikimuose su skaitytojais nėra įskaitomi į mokslininko darbo krūvį, tad lieka jo laisvu pasirinkimu – gaišti tam savo asmeninį laiką ar ne, nors, kaip rodytų patirtis, sovietmečio temos paprastai sulaukia didelio klausytojų susidomėjimo. Vis dėlto, matyt, jausdami poreikį tiesti tiltus per šį vis labiau atsiveriantį nesenos praeities pažinimo plyšį, minėtos parodos sumanytojai prie-jėjimo į kai kuriuos kambarius padėjo knygą – kurio nors šiuolaikinio lietuvių istoriko monografiją, neįkyriai skatindami smalsų lankytoją vėliau pasigilinti į patalpoje aptaria-mą konkretų siužetą ir kartu apčiuopiamu būdu demonstruodami mūsų istorijos mokslo pasiekimus. Gaila tik, kad, matyt, dėl didesnio knygų „daiktiškumo“ čia neatsirado vietos ir patiems reikšmingiausiems moksliniams straipsniams.

Panašaus atotrūkio būta ir vėlyvuojų sovietmečiu, kai rimti mokslininkai jau buvo išplėtoję atsiribojimo nuo visapersmelkiančios ideologijos strategijas bei taktikas [130], dažniausiai susitelkdami į grynosios faktografijos gausinimą. Tačiau ne sisteminės trans-formacijos periodu. Profesionalių tyrimų reikšmė žlungant Sovietų Sąjungai ir atsirandant nesuklastotai ir nekupiūruotai sovietmečio istorijai tapo nepaprastai svarbi ne tik akademiškai, bet ir politiškai. *Perestroika* ir *glasnost* atvėrė iki tol buvusius griežtai reži-mo kontroliuojamus archyvus bei režimo kruopščiai slėptų ar cenzūruojamų įvykių liu-dininkų burnas, o kartu galimybę rašyti oficialiai SSRS istorijai alternatyvias praeities

interpretavimo versijas, kas paskatino ir sovietų ideologinio monolitinio metanaratyvo eizėjimą [112], nes bemat sukėlė abejonę paties režimo bei sąjunginės valstybės legitimumu. Atsivėrusių archyvų ir iki tol užgniauztos bei režimo tildytos gyvosios represuotųjų atminties pagrindu formuojami imperijos „nacionalinių pakraščiu“ istoriniai pasakojimai leido pagrįsti ir naujai kuriamą kolektyvinį tapatumą [21]. Sovietmečiu slėptų, ignoruotų ar falsifikuotų įvykių – tuomet vadintų „baltosiomis istorijos dėmėmis“, ypač susijusių su valstybingumo praradimo aplinkybėmis ir stalininėmis represijomis, užpildymas tapo vienu iš svarbiausių besivaduojančios iš komunistinio režimo šalies intelektualų uždavinių. Molotovo-Ribbentropo pakto pasirašymo aplinkybių ir slapto suokalbčio pasidalinti nepriklausomų valstybių teritorijas atskleidimas, Sąjūdžio epochos Lietuvoje plačiai transliuotas masinės komunikacijos kanalais ir gyvai aptarinėjamas visuomenėje, tapo lemtingas Baltijos šalių valstybingumo atkūrimo teisei pagrįsti. Pakto metinių minėjimas 1989 m. rugpjūčio 23 d. iš esmės virto išėigos tašku ne tik pasauliui atvirai paskelbti nepriklausomybės sieki, bet ir pradėti formuoti naują, posovietinę ir antisovietinę, atminimo kultūrą – minint šį įvykį gyvoji „Baltijos kelio“ grandinė sujungė Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojus.

Patikimų istorijos mokslo žinių reikšmė pereinamojo periodo visuomenėje buvo aiškiai įsisąmoninta ir entuziastingai palaikyta. Vis dėlto dar ilgą laiką po 1990 m. kovo 11-osios Lietuvos sovietinės praeities vertinimo atžvilgiu buvo galima įžvelgti du dominuojančius požiūrius. Ji vertinta kaip daugiau ar mažiau žinoma ir nereikalinga gilesnės analizės – šiai nuostatai akivaizdžiai turėjo įtakos nors kiek didesnės chronologinės bei psichologinės distancijos su aptariama epocha trūkumas, kaip ir veikiai iškilęs praktinis asmeninių biografijų perrašymo pagal naujos ideologijos reikalavimus poreikis [127]. Kita vertus, ypač dėl režimo aukų ir kovotojų su juo „atrasiosios atminties“ fenomeno [1] sovietinė praeitis pasirodė esanti visiškai svetima ir reikalinga pažinti iš naujo. Pasak filosofo Mariaus Povilo Šaulausko, pirmajam posovietinės Lietuvos dešimtmečiui buvo būdinga deideologizacijos tendencija, pasireiškusį diskusijomis apie totalitarinę SSSR prigimtį, komunizmo nusikaltimus ir jų pasekmes [123]. Tačiau laikui bėgant jų demaskavimo bei politinio išnaudojimo įkarštis vėso ir kilo vis daugiau klausimų ne tik apie SSSR istorinę raidą, bet ir pačią totalitarizmo prigimtį. Tuomet ir paaiškėjo, kad sovietmečio pažinimas nėra toks paprastas ir lengvas, kaip kad galėjo atrodyti iš pradžių. Tai liudytų ir faktas, jog pirmosios išsamesnės SSSR istorijos sintezės net ir pačioje posovietinėje Rusijoje buvo išleistos tik baigiantis XX amžiui [151].

Kokia sovietiniam periodui skirtos lietuvių istoriografijos padėtis dabar, praėjus daugiau nei 30 metų nuo minėtų įvykių? Kokius raidos etapus ji nuėjo per šį laiką ir kokių rezultatų pasiekė? Koks jos santykis su kitomis istorinio pažinimo sritimis – istorijos politika, muzeologija, paveldosauga, galiausiai masinės kultūros produkuojamais praeities vaizdiniais bei stereotipais? Vis dėlto šiame straipsnyje nesielsiu išsamios sovietmečiui skirtos šiuolaikinės lietuvių istoriografijos ir jos giluminio poveikio visuomenei analizės. Plačiau neaptarsiu nė reikšmingiausių jos darbų, nes tai būtų didesnės apimties studijos uždavinys. Straipsnio tikslas – išryškinti pagrindinius šios istoriografijos raidos etapus, taip pat jai būdingus bruožus santykyje su Šaltojo karo metu Vakaruose susiformavusiomis sovietų valstybės tyrimų tendencijomis ir tradicijomis, prie kurios lietuvių istorikai, kai tik atsirado galimybės laisvai tirti šį laikotarpį, pamėgino prisiliesti ir mokyti, perimdami jų taikomus metodus bei teorijas. Tiesa, iki plataus masto invazijos į Ukrainą 2022 m. vasario mėn. būta bendravimo ne tik su Vakarų kolegomis, bet ir su

Rusijos bei visos posovietinės erdvės istorikais, archyvarais bei mokslo centrais. Iš Rusijos archyvų, kol jie dar buvo prieinami lietuvių tyrėjams, buvo gauta ir nemažai svarbių dokumentų, vėliau publikuotų šaltinių rinkiniuose, skirtuose Lietuvos sovietizacijos procesui atskleisti žvelgiant iš „Centro“ perspektyvos [152; 153; 66; 67]. Kai kurie lietuvių istorikai iki karo Ukrainoje pradžios dalyvaudavo ir ROSSPEN leidyklos bei pirmojo Rusijos prezidento B. Jelcino centro rengiamose metinėse „Stalinizmo istorijos“ konferencijose, kuriose susirinkdavo geriausi Rusijos ir pasaulio sovietologai. Tačiau greitai buvo pastebėta, kad posovietinio regiono istoriografija, nors ir pasižyminti puikiu šaltinių bazės išmanymu, teorines-metodologines nuostatas daugiausia siekė perimti iš Vakarų akademinės minties – tuomet Rusijoje lankėsi ir paskaitas bei pranešimus skaitė ir tokios pirmojo ryškumo sovietologijos žvaigždės kaip Ronaldas R. Suny, Sheila Fitzpatrick ir kiti.

Nors apie posovietinės lietuvių istoriografijos kontekstą galima kalbėti įvairiais pjūviais bei aspektais, įtraukiant ir institucinį bei paradigmą matmenis, tekste apsiribosiu tik pagrindinių sovietologijos kryptių atspindžių paieška sovietmečiui skirtuose lietuvių autorių veikaluose, išleistuose Lietuvoje, nes užsienyje šia tema parašytiems lietuvių emigrantų darbams reiktų atskiro išsamesnio tyrimo, kadangi jie sukurti kitokiame akademiniame ir kultūriniame lauke. Lygiai taip pat dėl skirtingos tyrimų metodologijos čia nebus aptariami ir Lietuvos sociologų bei antropologų darbai, analizuojantys sovietmetį prisimenančiųjų požiūrius, nors jų yra pakankamai gausu [59] ir jie irgi neišvengiamai veikia istorikų nuostatas. Tačiau prieš pradėdant šią apžvalgą būtina trumpai supažindinti su esminėmis sovietologijos kryptimis, iki šiol darančiomis didelę įtaką tyrėjų darbui iš dalies kaip madinga tendencija, o iš dalies kaip vaisingų teorinių bei metodologinių įžvalgų aruodas.

SOVIETOLOGINĖS PARADIGMOS

Dalia Marcinkevičienė 2005 m. publikuotame darbe išsamiau pristatė sovietologijos raidos Vakaruose, daugiausia anglosaksiškoje intelektualinėje terpėje, etapus ir esmines tendencijas [76], tačiau tik epizodiškai palietė jų taikymo lietuvių autorių veikaluose temą, be to, nuo jos teksto pasirodymo praėjo jau beveik du dešimtmečiai, tad yra ką naujai persvarstyti. Kita vertus, šiame kontekste neišvengiamas ir klausimas, ar sovietologijos disciplina, gimusi Vakarų akademinėje aplinkoje kaip Šaltojo karo pasekmė, t. y. visų pirma kaip praktinis mokslas, skirtas pažinti ideologinį ir karinį priešininką, kartais dar vadinama kremlinologija, gali būti sutapatinta su sovietinės istorijos tyrimais, ar tai jau būtų platesnė, ne vien istorinę analizę apimanti sąvoka? Pasak ši klausimą išsamiau nagrinėjusio Aryeho L. Ungero, „literatūroje sąvokai „sovietologija“ priskiriamos dvi skirtingos reikšmės. Viena iš jų atspindi supratimą, kad sovietologija pirmiausia susijusi su sovietų politikos tyrimais. Todėl įprastinėje akademinėse disciplinų klasifikacijose ji yra politikos mokslų sritis arba subdisciplina. Nors ji nėra išskirtinai politologų nuosavybė, kitų disciplinų – istorijos, ekonomikos, sociologijos, teisės ir t. t. – specialistai gali būti laikomi sovietologais tiek, kiek jų darbas susijęs su politikos aspektais“ [140, 18]. Vis dėlto kalbant apie totalitarinį režimą ir visuomenę, klausimas – kur čia prasideda ir kur baigiasi politika – atrodo pakankamai komplikotas. Galima pastebėti, kad besiformuojančioje lietuvių sovietmečio tyrimų tradicijoje šie bendresnio pobūdžio klausimai dažniausiai buvo paliekami nuošalėje, o Vakaruose išėjusiais sovietmečio tyrėjų ir sovietologų darbais naudotasi instrumentiškai arba kontekstualiai, daugiausia pragmatiniais sumetimais, siekiant iš jų perimti bei vietinių šaltinių interpretacijai pritaikyti vieną ar

kitą teoriją ar įžvalgą ir laikant tai gero akademinio tyrimo konstravimo kriterijumi. Kita vertus, cituotas autorius taip pat pažymi, kad „dėmesys politinės sistemos viršūnėms, aktualijoms, įvykiams bei prognostiniams politinės analizės elementams sovietologijos sampratoje buvo įtvirtintas nuo pat pradžių“ [140, 19], tačiau tai darė ją įtartina kitoms politikos mokslų šakoms, kadangi ji buvo laikoma orientuota į aktualijas ir einamąją politiką, tad kone žurnalistiniu užsiėmimu. Todėl bene stipriausią smūgį sovietologijos prestižui sudavė jos kaip prognostinės disciplinos diskreditavimas, įvykęs SSRS griūties metu, mat, išskyrus labai retas išimtis, dauguma Vakarų sovietologų nenumatė fundamentalių pokyčių, kilusių M. Gorbačiovo pradėtų reformų metu, ir greitai atvedusių prie pačios sistemos griūties, pasekmių režimo likimui [114, 14]. Vis dėlto sovietų sistemos prigimties klausimas visada rūpėjo ir šiaipus Atlanto – pradedant sovietų politiniais kaliniais ir disidentais, tokiais kaip A. Solženycinas ar V. Bukovskis, ir baigiant vadinamojo „soclagerio“ intelektualais J. Kołakowskiu, Cz. Miloszu, V. Havelu, M. Kundera ir pan., kuriems buvo kiek lengviau nei jų kolegoms pačioje Sovietų Sąjungoje užmegzti ryšius su Vakarais ir *vice versa* [61].

Specialiojoje literatūroje skiriamos šios pagrindinės sovietologinės koncepcijos: *totalitarinė*, *revizionistinė (modernizacinė)*, *postrevizionistinė*, *kultūrinė-antropologinė* ir *tranzitologinė* [24]. Pirmosios paradigmos atstovai SSRS patirtį apibendrina kaip totalitarizmą – vienetinį, unikalų komunizmo utopijos įgyvendinimo projektą (tipiškais šio požiūrio atstovais galima laikyti H. Arendt ir Z. Brzezinski). Istorinėje-filosofinėje perspektyvoje totalitarizmo sąvoką analizavusi H. Arendt, remdamasi stalininės Sovietų Sąjungos ir hitlerinės Vokietijos palyginimu, siekė apibrėžti ir išryškinti patį totalitarinės valstybės modelį [10]. Jos ištakas filosofė siejo su XIX a. antisemitizmu ir imperializmu, kuriems buvo būdingas nepakantumas „svetimui“ ir totalitarine ekspansija, pasižymėjusia plačiu masių mobilizavimu šalies pramonės kūrimui bei karui. Autorė totalitarizmą laikė visiškai nauju reiškiniu, nepanašiu nei į vieną dar Antikoje apibrėžtą politinį režimą. Tačiau, skirtingai nuo kitų teoretikų, H. Arendt nebuvo linkusi pervertinti ideologijų reikšmės totalitarizmui. Vyraujančių epochos idėjų studijos jos veikale nueina į antrą planą, labiau susitelkiama prie pačių totalitarinių sąjūdžių atsiradimo priežasčių ir vidinės evoliucijos, tad stipriausia jos studijos dalis – socialinė-politinė totalitarinės valdžios susiformavimo ir raidos analizė.

Pasak C. Friedricho ir Z. Brzezinskiego, totalitarizmo sąvoka tinka nusakant specifines modernias diktatūras, kurioms būdingos tokios savybės: 1) oficiali monopolinė ideologija; 2) šalį valdo vieno žmogaus vadovaujama griežtai hierarchizuota partija, kontroliuojanti visą biurokratinę sistemą; 3) valstybėje veikia teroro sistema, nukreipta ne tik prieš egzistuojančius, bet ir prieš potencialius ar įsivaizduojamus priešus; 4) valstybė turi ginkluotės monopolį; 5) jai pajungta žiniasklaida; 6) centralizuotai valdoma ekonomika [32, 22]. Šie šeši požymiai, anot autorių, ir sąlygoja vadinamąjį totalitarizmą, kuris dar skiriamas į kairinį (sovietinį) ir dešinįjį (fašistinį), „sindromą“. Tačiau šie autoriai pripažino, jog atskirų totalitarinių valstybių sistemos nebūtinai turi visą šių požymių rinkinį ir gali kiek skirtis viena nuo kitos. Iš esmės bene visiems totalitarizmo teoretikams bendra tai, kad jie nepakankamai dėmesio skyrė visuomenės studijoms, politiką ir ideologiją laikydami istorinio vystymosi varomosiomis jėgomis. Kitas būdingas šios paradigmos bruožas – tikėjimas, kad totalitarinė sistema turi neįprastą galią atsinaujinti po patirtų struktūrinių sukrėtimų, o bet kokie pokyčiai yra įmanomi tik iš išorės. „Totalitaristų“ koncepcijose visuomenė tebuvo pasyvus politinio režimo terorizavimo, kontrolės ir manipuliavimo

objektas, o santykiai tarp valdančiųjų ir valdomųjų rėmėsi vienu dominavimu ir subordinavimu, o kitų priešinimusi, prisitaikymu ar pasyviu savo padėties priėmimu. Akivaizdu, kad taip akcentuodamas sovietinės sistemos savitumą ir kitoniškumą, „totalitarinis“ modelis iš tiesų gerokai pasitarnavo Šaltojo karo ideologijai. Beje, „totalitaristų“ požiūriu, Sovietų Sąjungos griūtį nulėmė pamatinė negalimybė utopinį projektą įgyvendinti iki galo ar reformuoti nepatiriant sistemos žlugimo rizikos.

Nors „totalitaristų“ analizės iš tiesų buvo vaisingos atskleidžiant stalininės sistemos genezę ir raidos mechanizmą [150], stebėdami tolesnę sovietinės visuomenės raidą specialistai pažymėjo, kad šis modelis nepaaiškina daugelio vėlesnių reiškiinių, pradedant N. Chruščiovo „atsilimu“, pavyzdžiui, vietinės partinės nomenklatūros vaidmens stiprėjimo / silpnėjimo atskirose respublikose Maskvos atžvilgiu arba kitų įtakingų grupių augančios reikšmės priimant valdymo sprendimus ir t. t. Darėsi akivaizdu, kad vienvaldės asmenybės kultu pasižymėjusi stalinizmo epocha negali būti tinkamu pavyzdžiu apibūdinant sovietinės visuomenės vystymąsi visu ilguoju laikotarpiu. Tai vedė ne tik prie statiško totalitarizmo modelio modifikacijų, bet ir prie naujos, labiau dinamiškos – revizionistinės – sovietinės sistemos interpretacijos. Šios antrosios paradigmos atstovai jau buvo linkę SSRS istoriją vertinti kaip specifinį modernizacijos projektą, kurį vis dėlto įmanoma palyginti su vakarietiškais analogais [30; 31]. Skirtingai nuo „totalitaristų“, „revizionistai“ tarp komunistinių šalių ir Vakarų matė ne tik skirtumus, bet ir tam tikrus panašumus, todėl galėjo taikyti metodus bei modelius, sukurtus Vakarų visuomenėms tyrinėti. Atkreipus dėmesį į tai, kad postalininiai lyderiai (N. Chruščiovas, L. Brežnevas), išsikovodami ir įtvirtindami savo pozicijas, rėmėsi atskirų įtakingų grupių bei partinės-biurokratinės nomenklatūros parama, pradėta labiau atsižvelgti ir į socialinių struktūrų bei tinklų analizę. „Revizionistų“ nuomone, būtent visuomenės, „apačių“ (o ne vien „viršūnių“) studijos teikia aiškesnius atsakymus į kylančius klausimus. Pasak šių tyrėjų, sovietinė visuomenė nebuvo vien pasyvus režimo manipuliavimo objektas ir auka – šie santykiai buvo kur kas labiau komplikuoti ir kompleksiniai, todėl, esą, būtina ją tirti tiek iš „viršaus“, elito perspektyvos, tiek ir iš „apačios“. Kruopštesnės studijos atskleidė, kad į sovietinę visuomenę reikėtų žvelgti veikiau kaip į varžybų lauką tarp neoficialaus ir kasdienio gyvenimo iš vienos pusės ir dominuojančios partijos linijos iš kitos.

Revizionistinę paradigmą sutvirtino faktas, kad M. Gorbačiovo „iš viršaus“ vykdytos *perestroikos* pasekmės pademonstravo, jog sovietų valdantysis elitas yra suinteresuotas režimo kokybine transformacija. Pavyzdžiui, Vidurio Europos patirtį tyrusio G. Schopflino nuomone, sovietines tų šalių visuomenes „monolitinėmis“ būtų galima vadinti tik stalininiu periodu, bet jokiū būdu ne vėliau, kai jos tapo gerokai dinamiškesnės [110]. Kadangi „revizionistai“ daugiau dėmesio skyrė socialinių struktūrų analizei, jie daug labiau nei „totalitaristai“ iškėlė visuomeninių bei institucinių, o ne tik politinių ar ideologinių veiksnių reikšmę, valdžios struktūros pokyčius laikydami neformalių socialinių judėjimų bei visuomenėje kylančių įtampų ir konfliktų sprendimo rezultatu [17]. „Revizionistai“ sovietinę valstybę ir visuomenę traktavo ne kaip monolitines, bet kaip įvairiomis (kad ir neformaliomis, pusiau legaliomis ar nelegaliomis) socialinėmis praktikomis grįstą sudėtingą darinį. Šis požiūris smarkiai praplėtė sovietmečio istorijos interpretacijos galimybes, taip pat turėjo netiesioginės įtakos perėjimui prie antropologinių laikotarpio tyrimų.

Tokiam poslinkiui turėjo reikšmės ir apie 1960 m. susiformavusi politinės antropologijos kryptis bei svarūs šioje srityje dirbančių mokslininkų pasiekimai analizuojant įvairias pasaulio bendruomenes. Tai leido kultūrą vertinti kaip vieną svarbiausių visuomenės

pubūdį ir gyvenimo būdus apibrėžiančių veiksmų. Antropologinė perspektyva įgalino tyrėjus labiau niuansuoti *oficialiosios* / *neoficialios* kultūros matmenis bei jų sankirtos ribas ir iš *makrolygmens* persikelti į *mikrolygį* – paprastų žmonių kasdienybę. Atrasta, kad pajungtieji svetimai valiai, pavyzdžiui, kolonizuotieji, savo pasipriešinimą išreiškia ne tiesiogiai, bet gerokai subtilesnėmis priemonėmis, ypač simboliniu elgesiu, tam, kad realios susidorojimo ar nuslopinimo grėsmės sąlygomis išsaugotų savą grupinį tapatumą ir kurtų tam tikras nepriklausomos raiškos bei orumo nišas. Gerai žinomoje knygoje „Silpnųjų ginklai“ [109] žymus antropologas J. Scottas išsamiai atskleidė, kaip valstiečiai – silpnosios pozicijose esanti socialinė grupė – priešinasi aukštesnį statusą turintiems per darbo simuliaciją, sabotazus, paskalas, šmeižtus, vagystes ir pan., taip išsaugodami apsimestinį konformizmą. Taigi šiuo ir kitais antropologiniais tyrimais buvo pagrįsta, jog tam tikri neoficialūs simboliai, ritualai ir praktikos turi galią vienyti bei konsoliduoti, kadangi jie įkūnija tam tikrai asmenų grupei svarbias vertybes ir idealus. Jie gali būti naudojami tiek įtvirtinant galios autoritetą, tiek priešinant jam. Antropologai teigia, kad mitas ir ritualas, viena vertus, konstruoja socialinį tapatumą, palaiko visuomenės bendrumo jausmą, tačiau tai dar nereiškia, kad šis solidarumas užtikrinamas visuose visuomenės sluoksniuose ir visais lygmenimis. Ritualais ir simboliais gali būti kuriamas ir realiai konfliktuojančių visuomenės segmentų formalus tapatumas ir solidarumo patyrimas arba, priešingai, simbolinė atskirtis ir savita grupinė identifikacija. Šios naujos teorinės prielaidos veikia imtos taikyti ir sovietinės kultūros, kurioje toks ryškus *deklaratyvus* ir *realus* dichotomijos matmuo, tyrimams, ir tai leido labiau niuansuoti jos apraiškas bei masės daromą poveikį. Dėmesiu kasdienybei ir kultūrai šiai kryptiai artimi ir postrevizionizmo paradigmoje dirbę autoriai, kuriems labiau rūpėjo ideologijos funkcionavimas „paprastų žmonių“ gyvenime [81]. Jie taip pat daugiau dėmesio skyrė Šaltojo karo kontekstui ir daugialypiams JAV ir Sovietų Sąjungos santykiams [33].

Būtina pažymėti, kad visos svarbiausios sovietologijos kryptys pergyveno SSRS žlugimą ir yra sėkmingai plėtojamos iki šiol, žinoma, atsižvelgiant ir į pakitusį ideologinį bei geopolitinį regiono klimatą. Komunistinei sistemai žlugus ir šio arealo visuomenėms patiriant staigius ir neprognozuojamus pokyčius, prireikė naujai permąstyti ir (po)sovietinių tyrimų prielaidas bei galimybes. Tai padėjo atsirasti įvairioms tyrimų srovėms, jungiamoms bendru „tranzitologijos“ ir „postsocializmo“ pavadinimu. „Tranzitologinės“ mokyklos atstovai nagrinėja Vidurio ir Rytų Europos šalių pereinamojo laikotarpio (*tranzition*) specifiką, iš dalies remdamiesi revizionistiniu požiūriu. Anot jų, būtina pažinti procesus, vykstančius buvusiose „soclagerio“ visuomenėse, joms pereinant iš planinės į rinkos ekonomiką, iš totalitarinio (autoritarinio, nedemokratinio) režimo į demokratinį, iš uždaro tipo visuomenės į atviro tipo ir pan. [20]. Tai daroma pasirinkus įvairius įsivaizduojamus modelius – „idealiuosius tipus“ (demokratijos, parlamentarizmo, pluralizmo ir pan.) – ir mėginant juos „primatuoti“ realioms socialiniams, ekonominiams ir politiniams procesams (kiek jau priartėta prie norimo modelio) bei lyginant juos tarpusavyje (kurios šalys labiau priartėjo) makrolygiu. Būtina pažymėti, jog politologinė ir antropologinė *tranzition* perspektyvos kiek skiriasi. Pavyzdžiui, remdamasis lauko tyrimų medžiaga, antropologas S. Sampsonas pastebėjo, jog jo respondentai mikrolygiu irgi išgyveno savotišką „perėjimo“ jausmą, kuris, nors ir neturėdamas aiškios ateities vizijos, visgi pasižymėjo „geresnio gyvenimo“ lūkesčiu [108]. Pažymėtina, kad šiuos įvairialypius pokyčius nagrinėjantys specialistai jau vengia ieškoti aiškių socioekonominių lūžių, kuriuos paprastai mėgsta pabrėžti politinio-struktūrinio lygmens tyrėjai. Tokiems tyrimams

svarbiau apčiuopti kultūros tęstinumą arba lėtą tęstinę kaitą, o ne staigius pertrūkius. Šis požiūris sovietinės sistemos gyvavimo ir žlugimo priešpriešoje efektyviau atskleidžia su- byrėjusios sistemos elementų ir struktūrų gajumą posovietinėje būklėje ir jų tarpusavio ryšius bei socialinį poveikį masėms [99; 20]. Taigi norint pastebėti po režimo griūties vykstančius pokyčius būtina gerai pažinti buvusį sovietinį kontekstą, o žvelgiant iš šio taško sovietinė ir posovietinė visuomenės gali būti suprantamos kaip savo istorinio laiko realijos su joms būdingais specifiniais mentaliniais bruožais, o ne kokiais nors staigiais revoliuciniais lūžiais atskirtos epochos.

SOVIETMEČIO TYRIMŲ KRYPTYS IR LINKMĖS LIETUVOJE

Prieš pradėdant trumpą sovietmečiui skirtų istorikų darbų apžvalgą būtina paminėti, kad, nagrinėdama gilesnį komunizmo prigimties, ideologijos ir masių indoktrinacijos, socioekonominio poveikio visuomenei ir t. t. lygmenį, taip pat jo įtaką žmogaus sąmo- nei, Lietuvos istoriografija gali remtis ir savita bei turtinga vietine tradicija. Tarpukariu Vilniaus Stepono Batoro universitete jau veikė sovietologijos centras, kurio darbuotojai paliko reikšmingų studijų – ypač paminėtini tuometinio VU rektoriaus filosofo Mariano Zdzichowskio (1861–1938) darbai [146; 149; 94; 58; 154]. Jo požiūris į komunizmą kaip į visų pirma antikrikščionišką asmens ir dvasingumo sunaikinimo projektą, artimas ir lietuvių kunigo Stasio Ylos, kuris 1937 m. Juozo Daulio slapyvardžiu Kaune išleido ne- didelę studiją „Komunizmas Lietuvoje“, pozicijai [47]. Ši analizė savo gyliu ir įžvalgu- mu gali būti laikoma neprilygstamu kūriniu, nors jos autoriui tuomet buvo tik 29 metai. Paminėtini ir reikšmingi filosofo Antano Maceinos tekstai apie komunizmą, rašyti ne tik tarpukariu, bet ir vėliau, jau būnant emigracijoje [73; 74; 75; 77].

Jeigu sovietmečiu dauguma lietuvių istorikų atiduodavo privalomą duoklę režimui savo darbus pradėdami nuo V. Lenino ar K. Marxo citatų, tačiau stengdamiesi dirbti iš esmės jiems leidžiančioje nuo politikos atsiriboti klasikinėje istoristinėje paradigmoje [130], tai Sovietų Sąjungos žlugimas sudarė sąlygas rasti ideologiškai neangažuotiems tyrimams, kuriais pirmiausia buvo stengiamasi užpildyti nepriklausomybės pradžioje buvusias aktualiausias istorinių žinių spragas. Tai pirmiausia apima 1939–1941 m. įvykių radikalaus perinterpretavimo poreikį, atvedusį prie sovietinio pasakojimo apie „savano- rišką Baltijos šalių įstojimą į SSRS“ delegitimizavimo. Valstybingumo praradimo aplinky- bių tyrimas [64; 137], pirmosios sovietinės okupacijos 1940–1941 m. eiga ir karo pradžia [78; 139; 27; 28; 16], kaip ir mėginimas atgauti nepriklausomybę per 1941 m. Birželio su- kilimą, iki šių dienų ne tik lieka istorikų dėmesio lauke [13], bet jau tapo pretekstu jiems susiskirstyti į skirtingas šių įvykių aiškinimo ir vertinimo stovyklas (ypač dėl Birželio sukilimo vertinimų). Taip pat yra paskelbta ir nemažai archyvinių dokumentų, įskaitant saugomus Rusijos archyvuose, atskleidžiančių Lietuvos okupavimo ir sovietizavimo eigą [152; 153; 66; 67; 68].

Tapę visuotinai prieinami šaltiniai apie stalinines represijas ir pasipriešinimą paska- tino įvairių socialinių ir humanitarinių disciplinų mokslininkus susitelkti į archyvinius dokumentus ir asmeninius liudijimus, susijusius su tragiškais XX a. vidurio įvykiais. Veikiai paaiškėjo, kad tokių specifinių šaltinių studijoms reikia ir specialiųjų kompeten- cijų – ne tik istorinių, bet ir psichologinių, sociologinių, kultūrinių, literatūrinių ir kt. Lietuvoje nemažai mokslininkų užsiėmė ar užsiima įvairiais trėmimų ir represijų aspektų tyrimais: tai istorikai A. Anušauskas [4; 5; 6; 7; 8; 9], D. Leinartė [70], T. Balkelis [12] ir V. Davoliūtė [98], daug metų kolektyvinės atminties tyrinėjimui pašventusi sociologė

I. Šutinienė [126; 60; 127], psichologijos profesorė D. Gailienė, su savo komanda Vilniaus universitete analizuojanti sovietinių represijų kaip potrauminio sindromo kolektyvines pasekmes [53], kultūrologai V. Rubavičius [105; 106], G. Mažeikis [82], literatūrologės D. Satkauskytė [115; 132], A. Mikolaitytė [85; 86], E. Baliulytė [11] ir kiti. Tačiau jų tekstuose kartais pritrūksta komparatyvistinio aspekto, leidžiančio išsamiai išanalizuoti lietuvių patirtų kolektyvinių traumų pasekmes lyginant su kitų buvusios SSRS tautų patirtimi, taip pat atskleisti šios patirties bendrumą (ir specifiškumą) besikeičiančios kultūrinės atminties lauke.

Kita vertus, nuo pat nepriklausomybės pradžios lietuvių istorikai išties nemažai dėmesio skyrė vietinės partinės nomenklatūros susidarymo, struktūros, tautinės ir socialinės sudėties, kaitos, santykių su „Centru“ ir su Lietuvos visuomene klausimams (paminėtinos V. Tininio [136; 135], A. Štromo [125], K. Antanaičio [2; 3], I. Matonytės [79] lietuviškosios nomenklatūros analizės). Istoriografijoje ir ypač publicistikoje sovietinė partinė nomenklatūra iki šiol daugiausia suvokiama kaip gana aiškiai apibrėžta socialinė grupė, visų pirma siejama su moraline atsakomybe už kolaboravimą su svetimu okupaciniu režimu, kurio pagrindiniu įrankiu ji tapo, todėl galima kalbėti apie „lietuviškojo“ totalitarinės paradigmos varianto susiformavimą ir gajumą. Šiai sovietologijos kryptčiai būdingas dėmesys sovietinės nomenklatūros kaip kolektyvinio politinio veikėjo veiklai, esą nulėmusiai visuomenės gyvenimą, giliau nenagrinėjant, kaip tuometinės valdžios retorika ir veiksmai buvo interpretuojami platesnėse socialinėse terpėse ir kaip tuometinio partinio elito nariai prisitaikė prie visuomenės lūkesčių. Šiuo požiūriu remiantis totalitarinį sovietinės sistemos pobūdį galima įžvelgti ir postalininiu laikotarpiu, nes išliko stiprus partinės subordinacijos ir kontrolės mechanizmas, jau nekalbant apie represinį aparatą, nors jo veikimo mastai bei pobūdis ir buvo iš dalies pakitę ar susilpnėję. Tačiau istorikai pripažįsta, kad nacionaliniams komunistiniams veikėjams teko laviruoti tarp iš „Centro“ siunčiamų direktyvų ir vietos visuomenės interesų norint įgyti bei išlaikyti teisėtumą jos akyse, kartu siekiant ir specifinių savo kaip privilegijuotos grupės tikslų [39]. Šie daugialypiai interesai atsispindi ir dabartiniuose buvusių nomenklatūrininkų mėginimuose pateikti save kaip „neprarastą kartą“ – savotišką atsvarą įsivyravusiam neigiamam jų kaip „kolaborantų“ ir „prisitaikėlių“ įvaizdžiui, interpretuojant tuometinį savo vaidmenį kaip esą „dorą darbą Lietuvos labui“ [14], kas dažnai sulaukia kritikos ar skepsio [119]. Šią sovietmečio istorijos interpretacinę liniją pradėjo ir pagrindė Algirdo Brazausko atsiminimų knyga *Ir tuomet dirbome Lietuvai: faktai, atsiminimai, komentarai* [14], kurios pavadinimas virto bendrine šios grupinės savignyos ir savipateisinimo strategijos metafora.

Nors dauguma nepriklausomybės pradžioje pasirodžiusių Lietuvos istorijos mokslo darbų apie sovietmetį priskirtini totalitarizmo paradigmai, tačiau būtina padaryti ir keletą išlygų. Bandant analizuoti 1940–1941 ir 1944–1990 m. įvykius ir reiškinius, tenka atsižvelgti į „iš viršaus“ (galios struktūros) ir „iš apačios“ (visuomenė) aspektus. Šis pastebėjimas tinka ir kalbant apie iki šiol pirmąją bei vienintelę sovietinio laikotarpio istorijos sintezę – kolektyvinę monografiją *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija* [9]. Į šiuos du struktūrinius poliūs atsižvelgia ir tyrėjai, nagrinėjantys visuomenės grupių neformaliojo veikimo tinklus [88] ar moterų ir šeimų padėtį sovietmečiu [69]. Kita vertus, daugiausia į tuometinės nomenklatūros veiklą orientuoti tyrimai ignoruoja ar nepakankamai dėmesio skiria socioekonominiams procesams, susijusiems su nesisteminiais ar anapus oficialios sistemos atsidūrusiems reiškiniams – „koridoriniams sprendimams“, šešėlinei ekonomikai, pačių nomenklatūrininkų nacionalinio tapatumo

išsaugojimui, ir kitiems panašioms klausimams, jau nekalbant apie vėlyvuoju sovietmečiu paplitusį oficialiosios ideologijos ir gyvenimo praktikų „atsiskyrimo“ reiškinį, persmelkusį visus visuomenės sluoksnius, nepaisant jų ideologinio angažuotumo lygmens. Kaip žinia, šioms tuometinio gyvenimo aspektams daug dėmesio skyrė vėlesnių sovietologijos paradigmų – revizionizmo [117; 31] ir ypač postrevizionizmo [18] – atstovai. Jie daugiau analizavo ir respublikinio partinio elito sąveiką su kitais socialiniais sluoksniais, ypač su „kūrybine inteligentija“, tapusia savotiška valdžios nuostatų ir visuomenės tarpininke. Šia interpretacija remiasi A. Švedo [130], V. Klumbio [55; 52], A. Šukio [128; 129], V. Davoliūtės [22], V. Ivanausko [45], A. Streikaus [121], V. Sirutavičiaus [113] ir kt. darbai. Dar būtina paminėti kol kas negausius, bet reikšmingus sovietinės ekonomikos ir „techninės inteligentijos“ kolektyvinio portreto tyrimus [40]. S. Grybkauško monografija ir straipsniai kelia klausimus dėl „ekonominio nacionalizmo“ apraiškų Lietuvos pramonėje 1965–1985 m. [41], o vėlesni jo tekstai, skirti SSKP antrojo sekretoriaus vaidmens nacionalinėse respublikose kaip tarpininko tarp „Centro“ ir „periferijos“ analizei [39], gali būti priskirti ir pokolonijinėms studijoms. Sekdamas Lietuvos partinės nomenklatūros ir Azerbaidžano atvejį lyginusiu J. Willertonu [144; 145], totalitarinę ir „socialinių tinklų“ prieigas bandė derinti ir M. Ėmužis, plėtojantis „elito klaną“ ir „patronų-klientų“ sistemos susiformavimo ir kaitos analizę LKP viduje A. Sniečkaus valdymo periodu [29].

Elito grupinės savivokos temai aktuali ir postrevizionisto A. Yurchako plėtojama vėlyvuoju SSRS gyvavimo periodu išsiskyrusių dviejų sovietinės ideologijos lygmenų – konstatuojančiojo (angl. *constative*) ir atliekamojo (*performative*) – koncepcija [48], leidžianti gana argumentuotai atsakyti į klausimą, kaip ideologija galėjo sėkmingai funkcionuoti visuomenėje, kuri ja daugiau nebetikėjo? Mūsų istoriografijoje kol kas vienintelis analitinis bandymas pritaikyti A. Yurchako teorinį-metodologinį modelį lietuviškai medžiagai daugiau susikoncentravus į įvairių kasdienės kultūros praktikų analizę yra Tomo Vaisetos disertacijos pagrindu parengta monografija *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu* [142], paaškinanti pakankamai „neskausmingą“ komunistinės ideologijos atmetimą net ir tarp pačių nomenklatūrinių 9-ojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjus radikaliems sociopolitiniams pokyčiams. Šis požiūris leidžia „Centro“ ir pakraščių elitą interpretuoti kaip tos pačios sovietinės visuomenės narius, kurie, nepaisant jų disponuojamų galių skirtumų, pasižymi gana panašiais mentaliteto ir pasaulėžiūros bruožais.

Komunistinės sistemos studijoms šiandien būdingas ir aktyvus dalyvavimas bei produktyvus dialogas su Vakarų kolegomis (čia paminėtinas Lietuvos istorijos institute daugelį metų organizuojamas tarptautinis simpoziumas vėlyvojo sovietmečio ir posovietmečio problemoms tirti) – ypač su pirmosios sovietų ir nacių okupacijos bei Holokausto tyrėjais [25; 134; 84], taip pat užsienio lietuvių ar kitų tautybių istorikų parašytų ir iki tol buvusių neprieinamų knygų ir straipsnių skelbimas [35] bei vertimai [111; 72]. Lygiagrečiai plėtojami ir „trauminės atminties“ bei sovietizacijos priemonių ir eigos, tęsiami stalininių represijų mechanizmo tyrimai (A. Anušausko [4; 6; 7; 8; 5], A. Bubnio, D. Kuodytės [16], E. Grunskio [43] ir kt.). Taigi šalia prioritetinio dėmesio 1945–1953 m. antisovietinio pasipriešinimo studijoms (tarp jų išsiskiria 2006 m. išleista Nijolės Gaškaitės „*Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*“) daugėja ir sovietmečiu buvusių alternatyvų režimui paieškų. Pavyzdžiui, Katalikų Bažnyčios veiklos persekiojimo ir suvaržymo tyrinėjimai (A. Streikaus [118; 122], R. Laukaitytės [62] ir kt. darbai) išryškino faktą, kad vėlyvuoju sovietmečiu ji buvo tapusi svarbiausiu neginkluotos kovos už pilietines teises iniciatore ir lietuvių disidentinio judėjimo organizatore [120].

Ilgainiui vis daugiau sovietinio laikotarpio studijų peržengia pirmajam nepriklausomybės dešimtmečiui būdingas binarines demarkacijos linijas [100] tarp *pasipriešinimo* ir *kolaboravimo* [36; 37]. Čia išskyla poreikis suprasti, kas gi vyko su postalinine visuomene jai vis labiau prisitaikant prie sovietų tvarkos chruščiovinio „atšilimo“ ir brežnevinio „sąstingio“ metais. Darosi svarbi ir šio prisitaikymo ilgalaikių sociokultūrinių padarinių analizė, pavyzdžiui, L. Truskos tekstuose keliami klausimai apie tai, kokia lietuvių visuomenė atėjo į Sąjūdį [138]. Šios revizionistinės srovės ryškesniu atveju galima laikyti filosofės Nerijos Putinaitės knygą *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietinėje Lietuvoje* [101], kuri, kaip ir kitos autorės knygos [102], sukėlė nemenką profesionalų ir visuomenės diskusiją. Monografijos pavadinime darydama užuominą į žymiausios lietuvių poetės Salomėjos Nėries eilėraštį, kuriame yra eilutė apie „Lietuvą kaip skambiausią SSRS stygą“, čia ir kitur N. Putinaitė pamėgino dekonstruoti jau įtvirtintus mitus apie įvairių pasipriešinimo totalitariniam režimui strategijų, ypač apie „tyliosios rezistencijos“ dominavimą vėlyvuosiu sovietmečiu. Ji pasiūlė nepainioti tada klestėjusių režimo „apgandinėjimo“ formų (gana nereikšmingų ir nepadariusių jam didesnės žalos) su faktiniu pasipriešinimu, kuriuo pasižymėjo tik labai maža postalinistinio laikotarpio visuomenės dalis – daugiausia disidentai. Nors iš tiesų dėl to būtų galima sutikti su šia autore, kuri daugiausia dėmesio kreipė į sovietmečiu susiformavusio lietuviškojo tapatumo arba to, ką ji vadina „tarybine lietuvybe“, esmę, tačiau gana moralizuojantis ir politiškai angažuotas šių knygų tonas bei akivaizdžios sąsajos su dabarties ideologinėmis konjunktūromis greitai sukėlė skaitytojų abejones ir recenzentų kritiką. Sovietmečio tyrinėtojų bendruomenėje kilusi diskusija apie jos knygų vertę padėjo išsikristalizuoti dviem stovykloms. Viena grupė kartu su N. Putinaite ypač pabrėžė moralines sovietizacijos pasekmes lietuvių visuomenei, kurioje esą lietuviškumas buvo totaliai pajungtas sovietizavimui. Kita, siūlydama pirmiausia pamėginti suprasti sovietinę epochą ir jos veikėjus, užuot skubant juos vertinti ir teisti, ragino neskubėti su skambiomis preliminariomis išvadomis ar juolab verdiktais [116]. Antrąją poziciją 2010 m. surengtoje tarptautinėje konferencijoje, skirtoje demokratijos ir pilietinės visuomenės problemoms, suformulavo istorikas Valdemaras Klumbys, nuosekliai ją tęsiantis iki šiol. Savo kalboje prieštaraudamas N. Putinaitės ir jos rėmėjų nuostatoms jis išreiškė abejones dėl jų požiūrio produktyvumo, kuris esą yra tik nekritisnis naujo ideologinio pasakojimo atspindys, gana panašus į sovietmečiu vyravusį monolitinį ir bekompromisį diskursą [23]. Vėlesnės tendencijos, kai „Putinaitės stovykla“ vis labiau pradėjo saistytis su naująja TS-LKD partijos politine aukštuomene, tapdama jam legitimumą teikiančiu intelektualiniu užnugariu, šią jo mintį tik patvirtino.

Skirtumas tarp intensyvėjančio siekio aiškinti sovietmečių žvelgiant pro oficialiai diegiamos istorijos politikos prizmę ir sociopolitines konjunktūras ir noro jį tyrinėti politiškai neangažuotai ir kiek įmanoma objektyviau, o ne vien identifikuoti skirtingas sovietologijos sroves [76], ilgainiui vis labiau tapo esminiu kriterijumi, leidžiančiu geriausiai užčiuopti profesionalių sovietmečio tyrimų padėtį dabarties Lietuvoje. Ieškant konkrečių interpretacinių ir normatyvinių skirtingų pozicijų susidūrimo atvejų, pirmiausia prisimintinos L. Truskos išvalgos, prieštaraujančios įsigalinčiam kosmopolitiniam istorijos naratyvui, vengiančiam bet kokios kritikos Lietuvos žydų atžvilgiu [139], taip pat Mindaugo Pociaus monografija *Kita Mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaborantu 1944–1953 m.* [97], iš dalies kvestionuojanti viešojoje erdvėje įtvirtintą herojišką „tautos kovų ir kančių“ pasakojimą. Kai kurios pasipiktinusios antisovietinio pasipriešinimo veteranų organizacijos knygos autorių net mėgino (nesėkmingai) paduoti

į teismą už „pasipriešinimo didvyrių garbės ir orumo įžeidimą“. Faktas tas, kad šioje iš tiesų labai nuosaikioje knygoje, paremtoje gausia archyvine medžiaga ir istoricistine metodologija, kurios autorius nė nebandė paneigti didvyriškos antisovietinės pokario kovos, buvo pasigilinta į temą, kurią kiti partizaninio pasipriešinimo tyrinėtojai, jau nekalbant apie šiuolaikinę „atminties politiką“, vengė išsamiau nagrinėti. M. Pocius peržengė dominuojančią nekritinę partizaninio karo interpretaciją, kuri iš tikrųjų yra tik sovietinės interpretacijos atvirkštinė pusė: jei sovietmečiu „miško broliai“ buvo vadinami tiesiog „banditais“ ar „buržuaziniais nacionalistais“, tai dabar jie vienareikšmiškai didvyriai, nors kolektyvinėje atmintyje jų įvaizdis ir nėra toks vienareikšmis (čia, žinoma, reikia turėti omenyje ir atskleistą faktą apie agentų-smogikų apsimetinėjimą partizanais darant nusikaltimus prieš vietos gyventojus bei ilgalaikės sovietinės propagandos įtakos šleifą kolektyvinėje atmintyje susiformavusiam partizanų vaizdiniui). Knyga labai susidomėjo skaitytojai, jaučiantys sudėtingų pokario reiškinų ir egzistencinių pasirinkimų (juodo ir balto) skurdų aiškinimą. Todėl apžvelgdamas šiuolaikinę lietuvių istoriografiją JAV istorikas V. Krapauskas L. Truską ir M. Pocių pavadino revizionistais, turėdamas omenyje ne revizionizmą kaip atsvarą klasikinei totalitarinei sovietologijos paradigmą, bet kaip abejonę vienpusės atminties politikos veiksmingumu formuojant šiuolaikinę istoriografinę naratyvą [59]. Būta ir daugiau antisovietinio pasipriešinimo teorinio perprasminimo bandymų: antai Bernardo Gailiaus pasiūlytą „partizaninio karo“ koncepciją [34; 35] Aistė Petrauskienė ir Vykintas Vaitkevičius pamėgino išplėtoti iki (pakankamai kontroversiškos) „partizanų valstybės“ idėjos [96].

Grįžtant prie postalinistinio laikotarpio tyrimų galima pastebėti, kad nemažai istoriografinių tekstų vis daugiau dėmesio skiria nacionalinės kultūros situacijai ir transformacijai postalininės „minkštosios“ sovietizacijos laikais. Čia būtina paminėti išsamius lietuvių inteligentijos kaip tarpininkės tarp valdžios ir „masių“ „kolektyvinio portreto“ tyrimus. Pavyzdžiui, A. Švedas, V. Klumbys, A. Šukys, V. Ivanauskas ir kt. surinko ir išleido daug interviu su mokslo ir kultūros atstovais ir tai kartu su kitais šaltiniais padėjo jiems aiškiau apibrėžti sovietmečio kultūros politikos procesus. Tokie tyrimai dažnai atliekami naudojant „tinklų“ sąvoką ir instrumentarijų, taip stengiantis ne tik išskirti alternatyvios oficialiai kultūrinės inteligentijos bendruomenių kontūrus, bet ir rasti prielaidas 1988–1990 m. „dainuojančiai revoliucijai“ paaiškinti, kurioje būtent inteligentija užėmė vadovaujantį vaidmenį [107]. Galima paminėti ir kitus įvairių humanitarinių disciplinų (architektūros [26], paveldosaugos [19], literatūros [132; 115], kino [51; 83], muzikos [65], fotografijos [87, 80], dizaino [49], seksualumo studijų [141] ir kt.) atstovus, kurių darbai vienaip ar kitaip prisidėjo prie platesnių ir kokybiškesnių Lietuvos kultūroje sovietmečiu vykusių procesų pažinimo bei analizės juose įžvelgiant ir sąsajas su vakarietišku modernizacijos modeliu.

Šių studijų autorius ypač domina lietuvių kultūros „savarankiškumo“ klausimai sovietmečiu. Vėlesni debatai dėl Žaliojo tilto skulptūrų, Justino Marcinkevičiaus kūrybos vertinimų [143] ar sovietmečio lietuvių architektūros objektų išsaugojimo, kuriuose profesionalūs istorikai irgi turėjo progą pasireikšti, atspindėjo ir iki šiol neišspręstą tuo metu sukurtų kūrinių ir produktų „savumo“ ar „svetimumo“ problemą [20]. O ten, kur trūksta profesionalių tyrinėjimų, nišą sėkmingai mėgina užpildyti istorinė žurnalistika, (auto) biografijos ir įvairių kultūros veikėjų prisiminimai, pasakojantys apie neformalias sovietmečio „žvaigždes“, kūrėjus ar tiesiog neeilines asmenybes [91; 92; 93; 131].

Užbaigiant trumpą sovietmečiui skirtos lietuvių istoriografijos apžvalgą negalima pamiršti ir tyrėjų grupių – tiek istorikų, tiek sociologų ar politologų, kurie gilinasi į

nepriklausomybės prielaidas, bandydami ne tik apibūdinti daugeliui netikėtą visuomenės nuotaikų kaitos ir pakilimo reiškinių 90-ųjų pradžioje, padėjusį atkurti šalies nepriklausomybę, bet ir surasti gilesnes jo priežastis [63]. Straipsnių rinkinys *Sąjūdžio ištakų paieška*, kuriame daugiausia jaunosios kartos mokslininkai mėgino analizuoti alternatyvių sovietinei bendruomenių egzistavimą vėlyvuojų periodu arba tai, ką jie pavadino „spontaniška socialumo forma“ [107], buvo sutiktas ne tik su dideliu susidomėjimu, bet ir sukėlė karštą diskusiją, kokie kriterijai patvirtintų tokį bendrumą. Šis kolektyvinis darbas buvo vienas pirmųjų bandymų identifikuoti ir klasifikuoti postalininiu laikotarpiu atsirandančias neformalias ar pusiau formalias socialines grupes, kurias subūrė įvairūs, dažnai skirtingi režimo nekontroliuojami interesai (nuo etnokultūrinio judėjimo iki „žaliųjų“ grupių) ir kurios tapo terpe antisisteminiams ar alternatyvioms nuotaikoms formuotis bei skleistis. Nors ir būta diskusijų, ar jų buvimas gali būti laikomas pakankamu, kad paaiškintų antisovietinį tautinį judėjimą, 1988–1990 m. staiga suaktyvinusį visą Lietuvos visuomenę, reikia pripažinti, kad minėtas rinkinys, kaip ir tolesni šios temos plėtojimai, tapo reikšmingu indėliu į sovietmečio pabaigos tyrimų kraitelę.

Galiausiai, paskelbus fundamentalų sociologo Zenono Norkaus tyrimą *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* [89], galima teigti, kad Lietuvoje atsiranda ir solidžios tranzitologinės bei posovietmečio studijos [90; 103]. Žinoma, Z. Norkus kliošėsi ir kitų Lietuvos sociologų, politologų bei filosofų (V. Leonavičiaus, S. Keturakio, M. P. Šiaulausko, I. Matonytės ir t. t.), analizavusių pereinamąjį laikotarpį ir jo pasekmes pokomunistinei visuomenei, darbais, tačiau jo knyga skiriasi aptariamų klausimų pločiu ir gyliu, leidžiančiu Lietuvos atvejį aptarti platesnėje XX a. pabaigos pasaulio raidos perspektyvoje.

APIBENDRINIMAS

Kaip pradžioje minėta, naujojo Lietuvos istorijos pasakojimo išeities tašku tapo Molotovo-Ribbentropo pakto ir jo geopolitinių pasekmių atskleidimas. Šiame pasakojime buvo pabrėžiami dviejų totalitarinių režimų šaliai padaryti nusikaltimai ir siekiai vaduotis iš nelaisvės. Ši tuomet įtvirtinta „okupacinė paradigma“ Lietuvoje dominuoja iki šiol ir yra artima kitų Baltijos šalių savos istorijos naratyvams. Lietuvos ypatumas čia nebent tas, kad kultūrinėje atmintyje pabrėžiamos ne tik represijų aukos, bet ir kovotojai su totalitarizmu – antinacinis ir antisovietinis pagrindžiai. Šio pobūdžio tyrimus daugiausia plėtoja LGGRTC istorikai. Tačiau 1990-aisiais prasidėjusi desovietizacija Lietuvoje įgavo ir specifinių bruožų – skirtingai nuo kitų Baltijos šalių, iliustracija čia taip ir liko neužbaigta. Priešingai, LR Seimas priėmė įstatymą specialiajai komisijai prisipažinusius slaptuosius KGB bendradarbius įslaptinti dar 75-iems metams. Tai iki šiol palieka daug politinių problemų, nes abipusiai įtarinėjimai, kaltinimai ir žaidimas kompromatais ne tik kelia klausimą apie tikruosius sprendimų priėmėjus ir nematomą Rusijos įtaką, bet ir skatina visuomenės nepasitikėjimą pačia politine sistema bei atskirais jos veikėjais.

Svarbiausi Lietuvos istoriografijos kaitą pereinamuoju laikotarpiu sąlygoję išorės ir vidaus veiksniai buvo Sovietų Sąjungos žlugimas ir palyginti taiki Šaltojo karo pabaiga; visuomenės ir naujojo politinio, akademinio ir kultūros elito suinteresuotumas „baltųjų istorijos dėmių“ užpildymu, kas virto istorijos mokslo bei studijų centrų plėtra; staigus dešimtmečiams režimo įšaldytos trauminės represijų atminties iškilimas bei ja grįstų „atminimo bendruomenių“ (tremtinių, politkalinių, disidentų) būrimasis ir įsitraukimas į naujo didžiojo istorijos pasakojimo kūrimą. Taip pat šie fundamentalūs pokyčiai paskatino autobiografijų perrašymą, įskaitant įvairaus lygmens bei masto sovietmečio veikėjų

memuarų publikacijas ir kitą dokumentinę produkciją (filmus, istorines laidas, stalininių aukų perlaidojimo ceremonijas, memorialinius įstatymus, viešas diskusijas, muziejines ekspozicijas ir t. t.). Atsižvelgiant į šį platesnį sociopolitinį kontekstą, sovietmečiui skirtos lietuvių istoriografijos raidą sąlygiškai galima skaidyti į du etapus. 1989 – apie 2005 m. laikotarpiui labiau buvo būdingas dėmesys „kietosios“ sovietizacijos procesams ir aplinkybėms, pradedant „baltųjų istorijos dėmių“ užpildymo pastangomis (Molotovo-Ribbentropo paktas, pirmoji okupacija, Birželio sukilimas, Holokaustas) ir baigiant sovietinių represijų apimtį bei pasekmių nagrinėjimu. Plėtoti okupacijos, aneksijos ir visuomenės sovietizacijos tyrimai, taip pat sovietų režimui alternatyvių struktūrų (pogrindis, Katalikų Bažnyčios rezistencinė veikla ir pan.) analizė. Daug dėmesio tuomet skirta „kolektyviniam nomenklatūros portretui“. Maždaug nuo 2005 m. prasidėjo antrasis „minkštosios sovietizacijos“ tyrimų etapas. Ir nors buvo tęsiami ir pirmojo etapo darbai bei temos, labiau susidomėta tuo, kas atsiduria tarp pasipriešinimo ir kolaboravimo, t. y. prisitaikymo. Šioje srityje atlikti tyrimai leido aiškiau nubrėžti „kolektyvinio inteligentijos portreto“ kontūrus, taip pat buvo rekonstruoti neformalieji kultūrininkų tinklai, kurių veikla turėjo didelę įtaką to meto visuomenės pasaulėžiūrinėms ir vertybinėms nuostatoms. Nemenka pažanga buvo pasiekta ir nacionalinės kultūros padėties sovietmečiu tyrimuose (literatūros, architektūros, paveldosaugos, kinematografijos, fotografijos, istorijos politikos, subkultūrų ir t. t.). Pastarąjį dešimtmetį tyrimų laukas vis labiau plečiamas įtraukiant ir sovietinės ekonomikos bei neformaliųjų socioekonominių santykių, demografinių pokyčių (čia paminėtini V. Stravinskienės darbai) ir kasdienybės analizę, o tai leidžia geriau atskleisti ir vėlyvojo sovietmečio „nuobodulio visuomenės“ specifiką. Po truputį pereinama ir prie gilesnių socialinės istorijos (kolektyvizacijos, industrializacijos, urbanizacijos) bei regiono šalių komparatyvistikos (Lietuva kaip sovietų „Mažųjų Vakarų“ dalis) ir kt. klodų.

Būtina pažymėti, kad sovietmečio istorija Lietuvoje buvo ne mažiau sudėtinga ir prieštaringa nei kitų laikotarpių ar kitų Europos šalių moderniosios istorijos. Socialiniai-ekonominiai procesai čia buvo įvairialypiai ir nenuspėjami, todėl jų negalima suvesti vien į paprastus konfliktus tarp „valdžios“ ir „visuomenės“, „elito“ ir „liaudies“ ar į paviršutiniškus apibendrinimus apie autokratinės bei totalitarinės visuomenės, kas mėgstama daryti viešojoje erdvėje. Naujausiuose lietuvių istorikų tekstuose jau vengiama matyti sovietinę visuomenę ir kultūrą kaip vientisą, griežtai režimo ir ideologijos kontroliuojamą bei lengvai į binarines opozicijas suskaidomą darinį. Tačiau kartu gresia pavojus nukrypti į kitą kraštutinumą, kai totalitarinis režimas tarsi sukasdieninamas ir normalizuojamas arba teigiama, jog SSRS valdžia esą neturėjusi jokios įtakos kultūrai ar kasdieniam žmonių gyvenimui. Nors „vidinės“, „neginkluotos“ rezistencijos postalininiu laikotarpiu tema Lietuvoje iki šiol gana populiarė [133], svarbu neišleisti iš akių procesų, dėl kurių oficialiosios galios įtaka įvairioms gyvenimo sritims buvo įtvirtinta, kaip ir to, kokių mastu ji skirtingais laikotarpiais reglamentavo sociumą, kultūrą ir kasdienybę.

Tyrimų pradžioje sovietmečiui skirta istoriografija, viena vertus, atsisukusi į rezistencijos bei genocido problematiką ir, kita vertus, siekdama nupiešti sovietinės valdžios kolektyvinį portretą, išleido iš akių tarp šių dviejų politiškai išties svarbių pažinimo laukų plytinčią didžiulę erdvę, kurioje telpa tiek buitinis kolaboravimas, tiek įvairios prisitaikymo formos, tiek įsigalinčios, tačiau istorikams abejonių keliančios sąvokos, tokios kaip, pavyzdžiui, „pasyvioji rezistencija“, tiek ir tiesiog paprastų žmonių kasdienis gyvenimas. Esmė ta, kad, norint prie jų prieiti, nepakanka remtis institucijų paliktais šaltiniais, taikyti įprastus politinės istorijos tyrimo metodus, bet tenka gilintis į kolektyvinių istorijos

veikėjų mentaliteto, *habitus*, istorinės sąmonės ir t. t. analizės būdus, o tam reikalingas artimesnis sąlytis su antropologiniais, politologiniais ar sociologiniais metodais bei modeliais. Pavyzdžiui, kalbant apie mentalitetų plotmę galima tik spėlioti, kurie pirmosios Respublikos tautinės savimonės klodai sovietmečiu išliko, o kurie buvo radikaliai transformuoti. Visiškai neaišku, kiek pro sovietmetį „prasišviečia“ prieškario Lietuva ir kiek dabartinėje kolektyvinėje savimonėje likę paties sovietmečio ir pan. Nors yra mėginimų pateikti atsakymus į šiuos komplikuotus klausimus, pavyzdžiui, paminėtina S. Juknevičiaus monografija *Archetipinė mentalitetų istorija: sovietmečio Lietuva* [50], tačiau šiuo atveju labai pagelbėtų ir ilgesnėje laiko perspektyvoje vykusių sociokultūrinių reiškinių, tokių kaip modernizacija, studijos (pradedant tarpukariu, per sovietmetį, iki šių dienų), kurios leistų išryškinti sovietmečio specifiką šiame platesniame kontekste.

Galima daryti išvadą, kad straipsnyje trumpai aptartos sovietmečiui skirtos lietuvių istoriografijos iki šiol nueitas kelias ir esminės jos tendencijos rodytų, jog ji tik iš dalies sutampa su klasikiniame sovietologijoje išskiriamomis paradigmomis. Pastebėti skirtumai yra sąlygoti Lietuvos specifikos – vėlyvos politiškai neangažuotų tyrimų pradžios (išskyrus tarpukaryje VU): jų atsiradimo metu ši disciplina Vakaruose patyrė reputacinių sunkumų, turėjo gerokai persitvarkyti ir prisitaikyti prie situacijos po Šaltojo karo baigties. Pastebėtinas ir nereto autoriaus prisirišimas prie archyvinių šaltinių bei sausos faktografijos, vengiant sukauptų duomenų platesnių interpretacijų ar apibendrinimų, nenoras pažvelgti į tiriamąjį objektą plačiau – bendrame SSRS ar net viso „soclagerio“ kontekste, nors pasitaiko ir išimčių, pavyzdžiui, paminėta R. Čepaitienės monografija *Postsovietinis tranzitas* [20]. Išlieka ir išsamesnei analizei trukdantys prieigos prie šaltinių ribojimai – dalis jų yra saugomi Rusijos ar kitų buvusių SSSR šalių archyvuose arba lieka įslaptinti, o kitų, ypač privačių, archyvų pasiekiamumas priklauso nuo teisę į juos disponuojančių giminaičių geros valios ir t. t.

Po 2014 m. Krymo okupacijos ir ypač 2022 m. prasidėjus karui prieš Ukrainą Rusijos posovietiniam regionui stiprėjanti geopolitinė grėsmė Lietuvoje vėl užaštrino ir įjautrino sovietmečio vertinimų klausimą. Todėl 2023 m. buvo priimtas „Draudimo propaguoti totalitarinius bei autoritarinius režimus ir jų ideologijas viešuosiuose objektuose“ įstatymas ir jam įgyvendinti sukurta ekspertinė komisija, populiariai vadinama „Desovietizacijos komisija“. Ji ėmėsi valyti viešąsias erdves nuo dar užsilikusių sovietmečio memorialinių ženklų – paminklų, gatvėvardžių, institucijų pavadinimų ir t. t. ir tai sukėlė nemenką kontroversiją. Kadangi svarbiausi sovietų ideologiniai bei propagandos ženklai buvo pašalinti dar 1990-aisiais, dabar komisijos dėmesys yra nukreiptas į tuomet gyvenusių ir režimui pasitarnavusių kultūros veikėjų įamžinimo reliktus. Panašu, kad čia mes matome slinktį nuo „okupacijos“ prie „kolaboravimo“ paradigmos. Iškeliami nebe kaltininkai ir „mūsų“ aukos ar didvyriai, o vietiniai išdavikai ir svetimų režimo talkininkai. Galbūt sekant išplėstine Holokausto samprata, išplečiama ir pati „kolaboravimo“ sąvoka, pradėta taikyti net ir postalininei lietuvių rašytojų ar poetų kūrybai, atidavusiai duoklę to meto ideologiniams reikalavimams (J. Marcinkevičiaus atvejis). Taigi nuo išsilaisvinimo naratyvo, būdingo Baltijos kelio laikotarpiui, judama link „savų kaltųjų“ medžioklės ir tai skaldo bei kiršina visuomenę. Rusijai užpuolus Ukrainą, joje ir Baltarusijos opozicijoje nūnai paplitęs dekolonizacinis diskursas Lietuvą praktiškai apėjo – išskyrus pavienius intelektualus, apie sovietmečiu vykusią vidinę visuomenių kolonizaciją, totalitarinę sąmonę ir *homo sovieticus* projekto įgyvendinimo pasekmes nelinkstama plačiau kalbėti. Tai gana paradoksalu, nes Vilniuje turime *Homo sovieticus* muziejų, tačiau jis taip ir lieka visuomenę jaudinančių diskusijų nuošalėje.

Šiame daugialypiame ir nuolat kintančiame (geo)politiniame kontekste profesionali historiografija, žinoma, nebėra vienintelis istorinę sąmonę ir istorijos politiką formuojantis veiksnys, tačiau ji vienaip ar kitaip prisidėjo (ar yra išnaudojama) ir prie politinių tikslų turinčio istorinio pasakojimo apie neseną praeitį. Ir čia neišvengta tam tikro ne-nuoseklumo ir nelogiškumo, nes remiamasi dviem iš esmės prieštaringais pasakojimais: nacionaliniu antisovietiniu „kovų ir kančių“ ir nomenklatūriniu „ir tuomet dirbome Lietuvai“. Aptardamas ši reiškinį filosofas Laisvūnas Šopauskas įžvalgiai yra pastebėjęs, kad tokia moralinė dilema logiškai veda prie neišsprendžiamos ir politiškai reikšmingos aporijos „visi patriotai“ *versus* „visi kolaborantai“ [124]. Deja, stiprėjanti pastarojo meto tendencija – visuomenėje įtvirtinami dažnai smarkiai supaprastinti ir net vulgarizuoti sovietmečio vaizdiniai, kurie vis labiau išnaudojami politinėse kovose. Istorikai, šioje neapibrėžtoje padėtyje siekdami išlaikyti objektyvumą ir nešališkumą, dažniausiai vengia politiškai angažuotis, tad jų akademiniai atradimai ir vidinės diskusijos, jau pajėgūs gerokai praturtinti ir praplėsti mūsų supratimą apie priklausomybės metus, tebėra menkai integruoti į aktualių visuomeninių debatų erdvę, kurioje daugiausia dominuoja supaprastinti ar net vulgarizuoti sovietmečio vertinimai. Susidaro paradoksali padėtis – viešojoje erdvėje ir istorijos politikoje vis dar regime dominuojančią totalitarizmo paradigmą, o akademinėje sferoje jau įsivyrąja revizionizmas ar net postrevizionizmas. Šie mūsų istoriografijos reikšmingi kokybiniai pokyčiai beveik neveikia viešųjų diskusijų lauko, juolab neskatinama jų kokybės augimo taip, kaip galėtų [44; 54], todėl šią spragą mėgina užpildyti pseudoistorija, istorinė publicistika, socialinių tinklų diskusijos, verdančios bendraminčių „burbuluose“, arba istorinė literatūra. Tad sovietmečio istorijos refleksijoje lieka dar daug neartų dirvonų.

Gauta 2024 07 25
Priimta 2024 09 11

Literatūra ir šaltiniai

- [1] *A l'Est, la mémoire retrouvée*. Sous la dir. de A. Brossat, S. Sombe, J.-Y. Potel, J.-Ch. Szurek. Paris: La Découverte, 1990.
- [2] ANTANAITIS, Kastytis. Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra. *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7(16).
- [3] ANTANAITIS, Kastytis. Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.): dėsninčiai ir ypatumai. Daktaro disertacija (mašinė raštas). Kaunas: KVDU, 2001.
- [4] ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius: Mintis, 1996.
- [5] ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras: 1940–1958*. Vilnius: Versus aureus, 2003.
- [6] ANUŠAUSKAS, Arvydas; SNEIDERE, Irene; ARJANAS, Kullo. *The Occupation Regimes and Their Crimes in the Baltic, 1940–1991*. Riga, 2006.
- [7] ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*. Vilnius: Margi raštai, 2006.
- [8] ANUŠAUSKAS, Arvydas. *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*. Vilnius, 2009.
- [9] ANUŠAUSKAS, Arvydas; BANIONIS, Juozas; BAUŽA, Česlovas. *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2005.
- [10] ARENDT, Hannah. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto Alba, 2001.
- [11] BALIULYTĖ, Elena. Savimonės formos Lietuvos dokumentinėje literatūroje. *Literatūra*, 2008, Nr. 50(1), p. 16–29.

- [12] BALKELIS, Tomas. Ethnicity and Identity in the Memoirs of Lithuanian Children Deported to the Gulag. *Maps of Memory. Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*. Ed. by V. Davoliūtė and T. Balkelis. Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012, p. 46–71.
- [13] BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. *Anti-Soviet Resistance in 1940 and 1941 and the Revolt of June 1941*. Ed. by A. Anušauskas. Vilnius: Akreta, 2001, p. 8–22.
- [14] BRAZAUSKAS, Algirdas. *Ir tuomet dirbome Lietuvai: faktai, atsiminimai, komentarai*. Vilnius: Knygiai, 2007.
- [15] BROSSAT, Alain. *Introduction. A l'Est, la mémoire retrouvée*. Ed. par A. Brossat. Paris: La Découverte, 1990, p. 11–35.
- [16] BUBNYS, Arūnas; KUODYTĖ, Dalia. *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2005.
- [17] COHEN, Stephen F. *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*. New York: Oxford University Press, 1985.
- [18] *Contending with Stalinism*. Ed. by L. Viola. London: Cornell University Press, 2002.
- [19] ČEPAITIENĖ, Rasa. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius: LII, 2005.
- [20] ČEPAITIENĖ, Rasa. *Postsovietinis tranzitas: nuo Sovietų Sąjungos žlugimo iki karo Ukrainoje*. Vilnius: Obuolys, 2022.
- [21] ČEPAITIENĖ, Rasa. Sovietinio palikimo ir atminties įamžinimo klausimai posovietinėse šalyse. *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territoria*, Supplementum II, 2011, p. 323–340.
- [22] DAVOLIŪTĖ, Violeta. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London: Routledge, 2013.
- [23] *Demokratija Lietuvoje. Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose / Democracy in Lithuania. Civil Spirit versus Totalitarianism at the Defining Moments of the Twentieth Century*. Sud. M. Jurkutė, N. Šepetyš. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2011.
- [24] DEWHIRST, M. Trends and Problems in Soviet Studies. *Penguin Survey of the Social Sciences*. Ed. by J. Gould. Penguin Books: Harmondsworth, 1965, p. 56–72.
- [25] DIECKMANN, Christoph; SUŽIEDĖLIŠ, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį. Šaltiniai ir analizė / The Persecution and Mass Murder of Lithuanian Jews during Summer and Fall of 1941. Sources and Analysis*. Vilnius: Margi raštai, 2006.
- [26] DRĖMAITĖ, Marija; PETRULIS, Vaidas; TUTLYTĖ, Jūratė. *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius: VDA, 2012.
- [27] EIDINTAS, Alfonsas. A Jew-Communist Stereotype in Lithuania, 1940–1941. *Lithuanian Political Science Yearbook*, 2000, Vol. 1, p. 1–36.
- [28] EIDINTAS, Alfonsas. *Jews, Lithuanians and the Holocaust*. Vilnius: Versus aureus, 2003.
- [29] ĖMUŽIS, Marius. Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944–1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška. Vilniaus universitetas. Daktaro disertacija (mašinė raštas), 2016.
- [30] FITZPATRICK, Sheila. Russia's Twentieth Century in History and Historiography. *The Australian Journal of Politics and History*, 2000, Vol. 46, p. 378–387.
- [31] FITZPATRICK, Sheila. Revisionism in Retrospect: A Personal View. *Slavic Review*, 2008, Vol. 3, p. 682–704.
- [32] FRIEDRICH, Carl J.; BRZEZINSKI, Zbigniew K. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, 1965.
- [33] GADDIS, John L. *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947*. Columbia University Press, 1972.

- [34] GAILIUS, Bernardas. *Partizanai tada ir šiandien*. Vilnius: Versus aureus, 2006.
- [35] GIRNIUS, Kęstutis. *Partizanų kovos Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1990.
- [36] GIRNIUS, Kęstutis. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas. *Naujasis židinys*, 1996, Nr. 5, p. 268–279.
- [37] GIRNIUS, Kęstutis. *Tauta, išbandymai, dorovė: tarp komunizmo ir demokratijos*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2011.
- [38] GRYBKASKAS, Saulius. *Sovietinė nomenklatura ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*. Vilnius: LII, 2011.
- [39] GRYBKASKAS, Saulius. *Sovietinis „generalgubernatorius“: Komunistų partijų antrieji sekretoriai Sovietų Sąjungos respublikoje*. Vilnius: LII, 2016.
- [40] GRYBKASKAS, Saulius; GRIŠINAITĖ, Rūta. *Inžinieriai pagal planą: techninis mokymas ir specialistų rengimas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Vilnius: LII, 2020.
- [41] GRYBKASKAS, Saulius. The Soviet Lithuanian Nomenklatura in the Trap of Economic Nationalism. *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*. Eds. H. Schultz, E. Kubu. Frankfurter Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Ostmitteleuropas, Band 14, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006, p. 279–293.
- [42] GRYBKASKAS, Saulius; TAMOŠAITIS, Mindaugas. *Žmogus, jungęs epochas. Algirdo Brazausko politinė biografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2019.
- [43] GRUNSKIS, Eugenijus. *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 m.* Vilnius: LII, 1996.
- [44] Istorikas V. Klumbys: „Tik priėmę sovietmetį kaip savą, galėsime teisti“. *Lrytas.lt*, 2010 02 24. Prieiga per internetą: <https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2010/02/24/news/istorikas-v-klumbys-tik-prieme-sovietmeti-kaip-sava-galesime-teisti--5705278/>
- [45] IVANAUSKAS, Vilius. *Įrėminta tapatybė: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*. Vilnius: LII, 2016.
- [46] IVANAUSKAS, Vilius. *Lietuviškoji nomenklatura biurokratinėje sistemoje: Tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988)*. Vilnius: LII, 2011.
- [47] YLA, Stasys. *Komunizmas Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2012.
- [48] YURCHAK, Alexey. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press, 2005.
- [49] JAKAITĖ, Karolina. *Šaltojo karo kapsulė: lietuvių dizainas Londone 1968 m.* Vilnius: Lapas, 2019.
- [50] JUKNEVIČIUS, Stanislovas. *Archetipinė mentalitetai istorija: sovietmečio Lietuva*. Vilnius: LKTI, 2022.
- [51] KAMINSKAITĖ-JANČIORIENĖ, Lina; MIKONIS-RAILIENĖ, Anna. *Kinas sovietų Lietuvoje. Sistema, filmai, režisieriai*. Vilnius: VDA, 2015.
- [52] *Kažkas tokio labai tikro. Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos*. Sud. A. Ramonaitė, J. Kavaliauskaitė, V. Klumbys. Vilnius: Aukso žuvis, 2015.
- [53] KAZLAUSKAS, Evaldas; GAILIENĖ, Danutė. Politinių represijų metu patirto sunkaus ilgalaikio traumavimo psichologinių padarinių kompleksškumas. *Psichologija*, 2003, Nr. 27, p. 43–52.
- [54] KLUMBYS, Valdemaras. Kalti ne mes, kaltas sovietmetis... *Bernardinai.lt*, 2011 04 18. Prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2011-04-18-valdemaras-klumbys-kalti-ne-mes-kaltas-sovietmetis/>
- [55] KLUMBYS, Valdemaras. Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. *Lietuvos etnologija*, 2008, Nr. 8(17), p. 139–161.
- [56] KLUMBYS, Valdemaras. Po okupacijos ženklų: sąlyginio reflekso nelaisvėje. *Metai*, 2020, Nr. 11, p. 120–133.

- [57] KLUMBYS, Valdemaras. *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*. Vilnius: LII, 2021.
- [58] KORNAT, Marek. *Polska szkoła sowietologiczna, 1930–1939*. Krakow: Arcana, 2003.
- [59] KRAPAUŠKAS, Virgil. Recent Trends in Lithuanian Historiography. *Lituanus*. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, 2010, Vol. 56(4), p. 5–28.
- [60] KRUKAUSKIENĖ, Eugenija; ŠUTINIENĖ, Irena; TRUNKŪNIENĖ, Inija; VOSILIŪTĖ, Anelė. *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, 2003.
- [61] LABEDZ, Leopold. *The Use and Abuse of Sovietology*. London, New York: Routledge, 2019.
- [62] LAUKAITYTĖ, Regina. *Lietuvos vienuolijos: XX a. istorijos bruožai*. Vilnius: LII, 1997.
- [63] LAURINAVIČIUS, Česlovas; SIRUTAVIČIUS, Vladas. *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki kovo 11-osios*. T. XII tomas, d. 1. Vilnius: Baltos lankos, 2008.
- [64] LIEKIS, Šarūnas. *1939. The Year that Changed Everything in Lithuania's History*. Amsterdam: Rodopi, 2010.
- [65] *Lietuvos rokas: ištakos ir raida*. Sud. M. Peleckis. Vilnius: Mintis, 2011.
- [66] *Lietuvos sovietizavimas, 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*. Sud. M. Pocius. Vilnius: LII, 2016.
- [67] *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai*. Sud. M. Pocius. Vilnius: LII, 2018.
- [68] *Lietuviškoji nomenklatūra 1956–1990 metais: tarp sovietinės sistemos ir neformalių praktikų*. Sud. S. Grybkauskas. Vilnius: Aukso žuvis, 2015.
- [69] LEINARTĖ, Dalia. *Adopting and Remembering Soviet Reality. Life Stories of Lithuanian Women, 1945–1970*. Amsterdam, New York: Rodopi, 2010.
- [70] LEINARTĖ, Dalia. Lietuvos moterų ir vyrų trauminė patirtis sovietų lageriuose ir tremtyje. *Kultūros barai*, 2012, Nr. 2, p. 50–58.
- [71] LEINARTĖ, Dalia; ŽILINSKIENĖ, Laima; KRANIAUSKIENĖ, Sigita; ŠUTINIENĖ, Irena; GEČIENĖ, Ingrida. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: VU leidykla, 2014.
- [72] LIEVEN, Anatol. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven: Yale University Press, 1993.
- [73] MACEINA, Antanas. Buržuazijos žlugimas. *Raštai*. T. 2. Vilnius: Mintis, 1992.
- [74] MACEINA, Antanas. Prometėjizmo problema. *Raštai*. T. 2. Vilnius: Mintis, 1992.
- [75] MACEINA, Antanas. Liberalizmo kelias į bolševizmą. *Aidai*, 1948, Nr. 13.
- [76] MARCINKEVIČIENĖ [LEINARTĖ], Dalia. Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2005, Nr. 2, p. 91–106.
- [77] MARTINKUS, Andrius. Bolševizmo genezės ieškojimai Nikolajaus Berdiajevo ir Antano Maceinos egzilio tekstuose. *Oikos. Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2007, Nr. 4, p. 52–66.
- [78] MASLAUSKAITĖ, Nijolė; PETRAVIČIŪTĖ Inga. Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941). *Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje. Sovietinė okupacija*. T. 3. Vilnius: Margi raštai, 2007.
- [79] MATONYTĖ, Irminda. *Posovietinio elito labirintai*. Vilnius: Knygiai, 2001.
- [80] MATULYTĖ, Margarita. *Nihil Obstat. Lietuvos fotografija sovietmečiu*. Vilnius: VDA, 2011.
- [81] MAZLICH, D. Afterword. *Russian Culture at the Crossroads. Paradoxes of Communist Consciousness*. Ed. by D. N. Shalin. Colorado: Boulder, 1996.
- [82] MAŽEIKIS, Gintautas. Pogulaginė sąmonė ir atžangos dialektika. *Darbai ir dienos*, 2016, Nr. 65, p. 55–86.
- [83] MIKONIS-RAILIENĖ, Anna; ŠUKAITYTĖ, Renata; MARTIŠIUS, Mantas; STONYTĖ, Renata. *Politinis lūžis ekrane. (Po)komunistinė transformacija Lietuvos dokumentiniame kine, videokronikoje ir televizijoje*. Vilnius: VU leidykla, 2020.

- [84] MISIŪNAS, Romuald; TAAGEPERA, Rein. *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980*. Los Angeles: University of California Press, 1983.
- [85] MYKOLAITYTĖ, Aurelija. Sovietmečio atminties perkūrimas šiuolaikinėje kultūroje. *Lituanistica*, 2016, Nr. 3, p. 187–193.
- [86] MYKOLAITYTĖ, Aurelija. Trauminė sovietmečio atmintis šiuolaikinėje lietuvių literatūroje. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, 2016, t. 4, Nr. 2, p. 44–53.
- [87] NARUŠYTĖ, Agnė. *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*. Vilnius: VDA, 2008.
- [88] *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Sud. A. Ramonaitė. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015.
- [89] NORKUS, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: VU, 2008.
- [90] NORKUS, Zenonas. *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation*. Vilnius: Apostrofa, 2012.
- [91] OGINSKAITĖ, Rūta. *Nes nežinojau, kad tu nežinai*. Knyga apie Vytautą Kernagį. Vilnius: Tyto alba, 2009.
- [92] OGINSKAITĖ, Rūta. *Jausmų repeticijos. Metai su aktoriumi V. Bagdonu*. Vilnius: Tyto alba, 2011.
- [93] OGINSKAITĖ, Rūta. *Žebriūnas. Nutylėjimai ir paradoksai*. Vilnius: Tyto alba, 2020.
- [94] OPACKI, Zbigniew. *Między uniwersalizmem a partykularyzmem. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Dzieduchowskiego 1914–1938*. Gdańsk: Wydawn. Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.
- [95] PARULSKIS, Sigitas. Mažo žmogaus sovietmetis. *L.rytas.lt*, 2023 07 05. Prieiga per internetą: <https://www.lrytas.lt/lietuvsdiena/aktualijos/2023/07/05/news/sigitas-parulskis-mazo-zmogaus-sovietmetis-27576929>
- [96] PETRAUSKIENĖ, Aistė; VAITKEVIČIUS, Vyktintas. *Lietuvos partizanų valstybė*. Vilnius: Alma littera, 2019.
- [97] POCIUS, Mindaugas. *Kita Mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*. Vilnius: LII, 2009.
- [98] *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century. Experiences, Identities and Legacies*. Ed. by V. Davoliūtė and T. Balkelis. Leiden: Brill, 2016.
- [99] *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Ed. by C. M. Hann. London, New York: Routledge, 2002.
- [100] *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir / ar prisitaikymas*. Vilnius: Pasaulio liuanistų bendrija, 1996.
- [101] PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007.
- [102] PUTINAITĖ, Nerija. *Skambantis molis: dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2019.
- [103] RAMONAITĖ, Ainė. *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
- [104] Really-Existing Revisionism? *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2001, Nr. 4, p. 707–711.
- [105] RUBAVIČIUS, Vytautas. Neišgyvendinamo sovietmečio patirtis: socialinė atmintis ir tapatumo politika. *Lietuvių tautos tapatybė: tarp realybės ir utopijos*. Sud R. Repšienė. Vilnius: KFMI, 2007, p. 12–40.
- [106] RUBAVIČIUS, Vytautas. Kolektyvinė atmintis laisvinantis iš sovietinės okupacijos. *Metai*, 2011, Nr. 10, p. 79–93.
- [107] *Sąjūdžio ištakų beiškant. Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Sud. A. Ramonaitė, J. Kavaliauskaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2012.

- [108] SAMPSON, Steven. The Social Life of Projects: Importing Civil Society to Albania. *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practice in Europe*. Ed. by L. Hann. London, 2002, p. 297–316.
- [109] SCOTT, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press, 1985.
- [110] SCHOPFLIN, George. *Politics in Eastern Europe. 1945–1992*. Oxford University Press, 1993.
- [111] SENN, Alfred Erich. *Lithuania Awakening*. Los Angeles: University of California Press, 1990.
- [112] SHERLOCK, Thomas. *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York: Palgrave Mcmillian, 2007.
- [113] SIRUTAVIČIUS, Vladas. *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas. Vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.* Vilnius: LII, 2022.
- [114] SOLOMON, Susan G. Beyond Sovietology. Thoughts on Studying Russian Politics after Perestroika. *Beyond Sovietology. Essays in Politics and History*. Ed. by S. G. Solomon. London, New York: Routledge, 2015, p. 6–33.
- [115] *Sovietmečio lietuvių literatūra. Reiškiniai ir sąvokos*. Sud. R. Kmita, A. Kalėda ir D. Satkauskytė. Vilnius: LLTI, 2019.
- [116] Sovietmečio istorikų priedermė – ieškoti baltos varnos? *Kultūros barai*, 2011, Nr. 1, p. 16–23.
- [117] *Stalinism. New Directions*. Ed. by Sh. Fitzpatrick. London, New York: Routledge, 2000.
- [118] STREIKUS, Arūnas. *Antykošcielna polityka władzy sowieckiej na Litwie (1944–1990)*. Kraków: Dom Wydawniczy „Rafael”, 2010.
- [119] STREIKUS, Arūnas. Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos. *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 75–83.
- [120] STREIKUS, Arūnas. Lithuanian Catholic Civil Activism in the 20th Century: Examples and Limits. *Demokratija Lietuvoje: pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2011, p. 359–367.
- [121] STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2018.
- [122] STREIKUS, Arūnas. The History of Religion in Lithuania since the Nineteenth Century. *Religious Diversity in Post-Soviet Society: Ethnographies of Catholic Hegemony and the new Pluralism in Lithuania*. Eds. M. Ališauskienė, I. W. Schröder. Ashgate Publishing, 2012, p. 37–55.
- [123] ŠAULAUSKAS, Marius. Postkomunistinės revoliucijos šelmenys: į postmodernią Lietuvą? *Sociologija*, 1998, Nr. 2, p. 77–94.
- [124] ŠOPAUSKAS, Laisvūnas. „Tarybinės lietuviybės“ koncepcijų struktūra ir politinė potekstė. *Lrytas.lt*, 2016 05 10. Prieiga per internetą: <https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2016/05/10/news/-tarybines-lietuviybes-koncepciju-struktura-ir-politine-potekste-1237057/>
- [125] ŠTROMAS, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- [126] ŠUTINIENĖ, Irena. Trauma and Collective Memory: A Sociocultural Aspect. *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 1, p. 57–62.
- [127] ŠUTINIENĖ, Irena. Sovietmečio atmintis šiuolaikinėje Lietuvoje: ambivalentiškumas ar nostalgija? *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2013, Nr. 32(1), p. 152–175.
- [128] ŠUKYS, Aurimas. Intelektualų alternatyvi veikla sovietų Lietuvoje 1956–1988 m. Vytauto Didžiojo universitetas. Daktaro disertacija (mašinė raštas), 2012.
- [129] ŠUKYS, Aurimas. Intelektualų neformalių grupių veikimo bruožai ir opozicinės nuostatos sovietinėje Lietuvoje. *Darbai ir dienos*, 2010, t. 54, p. 9–35.
- [130] ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija*. Vilnius: Aidai, 2009.
- [131] TAPINAS, Laimonas. *Laiškanešys, pasiklydęs dykumoje. Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakais*. Vilnius: Alma littera, 2009.

- [132] *Tarp estetikos ir politikos. Lietuvių literatūra sovietmečiu*. Sud. D. Satkauskytė. Vilnius: LLTI, 2015.
- [133] Terminija naujaisių laikų istorijoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 70–84.
- [134] *The Vanished World of Lithuanian Jews*. Ed. by A. Nikžentaitis, S. Schreiner, D. Staliunas. Amsterdam, New York: Rodopi, 2004.
- [135] TININIS, Vytautas. *Sniečkus. 33 metai valdžioje*. Vilnius, 1995.
- [136] TININIS, Vytautas. *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*. Vilnius, 1994.
- [137] TRUSKA, Liudas; KANCEVIČIUS, Vytautas. *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose*. Vilnius: Mintis, 1990.
- [138] TRUSKA, Liudas. Kokie atėjome į Sąjūdį. Lietuvos visuomenė XX a. 6–9-uoju dešimtmečiais. *Sąjūdis Lietuvos periferijoje (1988–1993 m.)*. Vilnius: VPU leidykla, 2009, p. 11–39.
- [139] TRUSKA, Liudas; VAREIKIS, Vyktintas. *Holokausto prielaidos. Antisemitizmas Lietuvoje XIX a. antra pusė – 1941 m. birželis*. Vilnius: Margi raštai, 2004.
- [140] UNGER, Aryeh L. On the Meaning of “Sovietology”. *Communist and Post-Communist Studies*, 1998, Vol. 31, No. 1, pp. 17–27.
- [141] VAISETA, Tomas; KLUMBYŠ, Valdemaras. *Mažasis O: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 2022.
- [142] VAISETA, Tomas. *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014.
- [143] VAŽGAUSKAITĖ, Jūratė. Sovietmetį tirianti Putinaitė: Marcinkevičius – režimui lojalus kūrėjas. *Tv3.lt*, 2019 10 18. Prieiga per internetą: <https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/sovietmeti-tirianti-putinaite-marcinkevicius-rezimui-lojalus-kurejas-n1015808>
- [144] WILLERTON, John. *Patronage and Politics in the USSR*. Cambridge University Press, 1992.
- [145] WILLERTON, John. Patronage Network and Coalition Building in the Brezhnev era. *Soviet Studies*, 1987, Vol. 39, No. 2, p. 175–204.
- [146] ZDZIECHOWSKI, Marian. *Wpływy rosyjskie na dusze polską*. Krakow: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1920.
- [147] ZDZIECHOWSKI, Marian. *Od Petersburga do Leningradu*. Wilno: Drukarnia Jana Bajewskiego, 1934.
- [148] ZDZIECHOWSKI, Marian. *W obliczu końca*. Warszawa: Fronda–Apostolicum, 1999.
- [149] ZDZIECHOWSKI, Marian. *Widmo przyszłości*. Szkice Historyczno Publicystyczne. Wilno, 1939.
- [150] МЕНЬКОВСКИЙ, Вячеслав. *История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов*. Минск: Белорусский государственный университет, 2007.
- [151] *Россия XX век. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*. Т. 1–2. Москва: РГГУ, 1997.
- [152] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов*. Т. 1. Под ред. А. Каспаравичюса, Ч. Лауринавичюса, Н. С. Лебедевы. Vilnius: LII, 2006.
- [153] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов*. Т. 2. Под ред. А. Каспаравичюса, Ч. Лауринавичюса, Н. С. Лебедевы. Vilnius: LII, 2012.
- [154] ЧЕПАЙТЕНЕ, Раса. Образ Октябрьской революции и большевизма в философской мысли межвоенной Литовской Республики. *Уроки Октября и практики советской системы 1920–1950 годы. Материалы X международной конференции*. Москва, 5–7 декабря 2017 г. Москва: РОССПЭН, 2018, с. 350–362.

RASA ČEPAITIENĖ

Historiography on the Soviet Era in Lithuania

Summary

The article provides an overview of Lithuanian historiography on the years of dependence (1940–1941 and 1944–1990) in relation to the most important trends in Western Sovietology. The new narrative of the history of Lithuania takes the exposure of the Molotov-Ribbentrop Pact and its geopolitical implications as its starting point. This narrative highlighted the crimes committed against Lithuania by the two totalitarian regimes and the aspirations for liberation. This ‘occupation paradigm’, established at the time, is still dominant in Lithuania’s public discourse and is similar to the historical narratives of the other two Baltic countries. Lithuania’s peculiarity is that its cultural memory places emphasis not only on the victims of Stalinist repressions but also on the fighters against totalitarianism: the anti-Nazi and anti-Soviet armed underground. Despite this, the de-Sovietisation that began in Lithuania in 1990 took on certain specific features: unlike in other Baltic countries, lustration has not been completed here. The most important external and internal factors that contributed to the change in Lithuanian historiography during the transition period were the following: the collapse of the Soviet Union and the relatively peaceful end of the Cold War; the interest of the public and the new political-academic-cultural elite in filling in the so-called ‘white spots’ of history, which manifested itself in the establishment of ideologically unengaged centres of historical research and studies; the sudden rise of the traumatic memory of repressions that had been frozen by the regime for decades and the emergence of the ‘communities of memory’ based on this memory (exiles, political prisoners, dissidents), which eventually became involved in the creation of the new grand historical narrative. These fundamental changes also led to the rewriting of autobiographies, including the publication of memoirs of Soviet figures at various levels and scales, and other documentary production (films, historical broadcasts, ceremonies of the transportation of the remains of Stalin’s victims from the locations of their exile in Siberia and reburial in Lithuania, memorial laws, public debates, museum exhibitions, etc.).

Given this broader socio-political context, the development of Lithuanian historiography on the Soviet era can be conditionally divided into two phases. From 1989 to around 2005, a stronger focus was placed on the processes and circumstances of ‘hard’ Sovietisation, starting from the efforts to fill in the ‘white spots’ of history (the Molotov-Ribbentrop Pact, the first Soviet occupation, the June Uprising) to the scale and consequences of Soviet repression. Research on the occupation, the annexation, and the Sovietisation of society was broadened and studies into the networks alternative to the Soviet regime (the underground, the peaceful resistance of the Catholic Church, etc.) were conducted. During that period, much attention was devoted to the depiction of the ‘collective portrait of the *nomenklatura*’. Although from around 2005 onwards, in the second phase of research on ‘soft Sovietisation’, studies into the themes of the first phase were continued, greater interest was shown in analysing what lies between resistance and collaboration, i.e., adaptation to the Soviet system. Studies carried out in this area made it possible to draw clearer contours of the ‘collective portrait of the intelligentsia’ and to reconstruct the informal networks of the members of society whose activities had a significant impact on the world outlook and values of Lithuanians at the time. Significant progress was also made in exploring the state of national culture during the Soviet period

(literature, architecture, heritage conservation, cinematography, photography, historical politics, subcultures, etc.). In the recent decade, with the aim at shedding more light on the specificities of the 'boredom society' of the late Soviet period, the field of research has been increasingly broadened to include Soviet economy and the analysis of informal socio-economic relations and everyday life. Gradually, historical scholarship is moving towards comparative studies of deeper layers of social history, such as collectivisation, industrialisation, and urbanisation, Lithuania as a part of the Soviet 'Little West', etc.

In their recent texts, the Lithuanian historians avoid looking at Soviet society and culture as a single entity strictly controlled by the regime and ideology and easily divided into binary oppositions. At the same time, however, there is a danger of straying to the other extreme, when, imperceptibly, the totalitarian regime seems to be normalised and, or of maintaining the view that Soviet authorities had no influence on culture or people's everyday lives. Although the topic of 'internal' or 'unarmed' resistance in the post-Stalin period is still quite popular in Lithuania, it is important not to lose sight of the processes through which the authorities consolidated their influence in various spheres of life, as well as the extent to which it regulated society, culture, and everyday life at different periods.

The brief discussion of the Lithuanian historiography on the Soviet period in this paper in terms of the path it has covered so far and its main trends suggests that it only partially coincides with the paradigms that are distinguished in classical Sovietology (totalitarianism, revisionism, post-revisionism, transitology). The differences observed are due to the specificity of Lithuania: a late start of politically disengaged research (with the exception of the interwar period at Vilnius University), as it emerged at a time when this discipline was facing serious reputational difficulties in the West and when it had to reorganise and adapt itself to the newly-evolving post-Cold War situation.

After the occupation of Crimea in 2014 and especially following the outbreak of the full-scale war against Ukraine in 2022, the growing geopolitical threat posed by Russia to Lithuania and the whole post-Soviet region has once again sharpened the question of the assessment of the Soviet era. This led to the adoption, in 2023, of the Law on the Prohibition of the Promotion of Totalitarian and Authoritarian Regimes and their Ideologies and the formation of an expert commission for its implementation. It undertook the erasing of the remaining Soviet-era memorial signs (monuments, street names, names of institutions, etc.) from public spaces, which caused quite a controversy as the most important Soviet ideological and propaganda signs were removed still in the 1990s, and the Commission focused its attention on the memorial signs of the cultural figures who lived under the regime and served it. Here we seem to be witnessing a shift from the paradigm of 'occupation' to that of 'collaboration', when it is no longer the perpetrators of crimes and 'our' victims or heroes who are put first, but local traitors and collaborators of the imposed regime. At the same time, perhaps following the expanded concept of the Holocaust, the very notion of 'collaboration' has been broadened enormously and extends even to the post-war works of Lithuanian writers and poets who paid tribute to the ideological demands of the time. Thus, the narrative of liberation of the Baltic Chain period is moving towards the hunt for 'one's own guilty', which divides and annoys the public. Still, the decolonising discourse prevalent among the Ukrainian and Belarusian opposition in the context of war has practically bypassed Lithuania: except for some intellectuals, there is no willingness to talk about the internal colonisation of societies during the Soviet period, the totalitarian consciousness, and the consequences of the implementation of the *homo sovieticus* project. This is quite

paradoxical, because we have a *Homo Sovieticus* museum in Vilnius, which, however, remains on the sidelines of the exciting public debate.

The images of the Soviet era, entrenched in society and often grossly simplified and even vulgarised, are increasingly exploited in political struggle. In this uncertain situation and in order to maintain objectivity and impartiality, historians tend to avoid political engagement. Thus, their academic discoveries and internal discussions, which could significantly enrich and broaden our understanding of the years of dependency, remain poorly integrated in the current public debate, which is dominated by simplistic evaluations of the Soviet period that are not conducive to a better understanding of the Soviet era. This leads to a paradoxical situation: the paradigm of totalitarianism still prevails in the public space and in the politics of history, while revisionism or even post-revisionism is already taking root in the academic sphere. Unfortunately, these significant qualitative changes in our historiography have only a weak impact on the field of the public debate and an even lesser effect on the rise in its quality. As a result, historical journalism, discussions in social networks, or para-historical literature are trying to fill this gap. In conclusion, there is still a vast expanse of untouched territory in the reflection on the history of the Soviet era.

Keywords: Soviet period, historiography, Sovietology, totalitarianism, revisionism, post-revisionism, Soviet cultural studies